

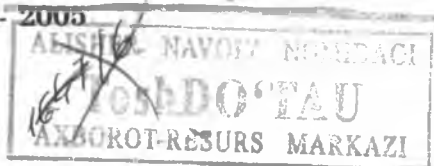
**БУЮК АЛЛОМАЛАР
ИЖОДИДА АҲИМИК ВА
БАҒРИКЕНГЛИК ҒОЯЛАРИ**

ЖАҲОН ИҚТИСОДИЁТИ ВА ДИПЛОМАТИЯ
УНИВЕРСИТЕТИ

ТИНЧЛИК ТАЪЛИМИ ВА МАДАНИЯТЛАРАРО
ҲАМЖИҲАТЛИК МАРКАЗИ

БУЮК АЛЛОМАЛАР ИЖОДИДА
АҲИЛЛИК ВА
БАҒРИКЕНГЛИК ҒОЯЛАРИ

Тошкент

UNIVERSITY OF WORLD ECONOMY AND DIPLOMACY

**CENTER FOR PEACE EDUCATION
AND INTERCULTURAL UNDERSTANDING**

**ORIENTAL THOUGHTS ON PEACE
AND TOLERANCE**

**Edited by Dr.Prof. Z. Islomov,
Prof. Sh.Sirojiddinov, F.Usarova**

**Publication was implemented under the UNESCO
Participation Programme Request
№ 27216103 UZB**

Tashkent - 2005

*Ушбу нашр ЮНЕСКО қатнашув дастури
доирасида чоп этилган*

Муаллифлар: *З.М. Исломов* – Тошкент Ислам
Университети исломшунослик илмий-тадқиқот маркази
директори, ф.ф.д., профессор.

Ш.С. Сирожиддинов, – Жаҳон тиллари
Университети проректори, ф.ф.д., профессор.

Ф.Х. Ўсарова, ЖИДУ катта ўқитувчиси.

Тақризчилар: *Нарзулло Жўраев*, с.ф.д., профессор.
Г.А. Агзамова, т.ф.д., профессор.

Нашрга масъул: *Ф.Х. Ўсарова*

МУНДАРИЖА

<i>Сўз боши</i>	5
-----------------------	---

I-БЎЛИМ

Имом ал-Бухорий	9
Абу Мансур Мотуридий	21
Маҳмуд аз-Замахшарий	26

II-БЎЛИМ

Алишер Навоий фалсафаси: ишқ, эзгулик, бағрикенглик - дунё асоси	38
---	----

III-БЎЛИМ

XIX аср охири ва XX аср маърифатпарварлари ҳамда жадидлар ижодида тинчлик ва бағрикенглик фалсафа маданияти	58
Аҳмад Дониш	59
Маҳмудхўжа Беҳбудий	64
Абдулла Авлоний	67
Фитрат	71

Сўз боши

Эътиборингизга ҳавола этилаётган рисола Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия Университети қошидаги «Тинчлик таълими ва маданиятлараро мулоқот» маркази ва ЮНЕСКО ташкилоти кўмагида нашрга тайёрланди. «Буюк алломалар ижодида тинчлик ва бағрикенглик ғоялари» деб ном олган ушбу рисола марказнинг биринчи қалдирғочларидан бўлиб, бундан кейинги нашрларда аجدодларимиз, алломаларимиз ижодида, асарларида тинчлик ва бағрикенглик фалсафаси, маданияти ҳақида маълумот бериб бориш ниятимиз бор.

Бугунги кунда ядро полигонларида эмас, балки мафкуравий полигонларда кўп масалалар ҳал бўлмоқда. Рисола ёшларнинг диний экстремизм, ақидапарастлик каби турли хил ётми зарарли оқимларга кириб қолишларини олдини олишга, мафкуравий бўшлиқни миллий истиқлол ғояси билан тўлдиришга хизмат қилади деб умид билдирамыз. Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек, ғояга қарши ғоя, фикрга қарши фикр, жаҳолатга қарши фақат маърифат билангина кураш олиб бориш зарурлиги ҳозирги давр талаби сифатида улкан аҳамият касб этмоқда. Ушбу рисола маърузачи ўқитувчиларга, олий ўқув юртлари талабаларига ва маданий меросимизга қизиққан кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Ўзбекистон мустақилликка эришуви шарофати билан барча соҳаларда, айниқса, маънавиятимиз тарихини, маданий меросимизни ҳар томонлама илмий, ҳаққоний ўрганишга кенг имкониятлар яратилиши туфайли ўтмишда маданиятимиз ривожига бевосита ва билвосита катта ҳисса қўшган, биз учун номаълум бўлган ёки инкор этиб келинган шахсларнинг номлари эндигина ҳар томонлама ўрганилмоқда.

Ушбу рисола ҳам Марказий Осиёлик ва Марказий Осиёда фаолият кўрсатиб, тарихда ўз асарлари, хизматлари, ижоди билан из қолдирган, маданият ривожига қўшган улкан ҳиссалари учун дунёда ном қозонган сиймолар ҳақида ҳикоя қилади. Рисоланинг биринчи бўлими IX-XII асрлардаги маданий ҳаётга бағишланган бўлиб, имом ал-Бухорий, Абу Мансур Муҳаммад Мотуридий ва Маҳмуд аз-Замахшарий маданий ҳаётнинг юксалишига қўшган ҳиссалари ҳақида кенг маълумот берилган. Буюк аллома имом ал-Бухорийнинг асарларидаги ота-онага, фарзандларга, инсонларга, айниқса, жамиятдаги етим-есир, беваларга яхшилик қилиш каби

чақириқларни ўрганиш бугунги кунда муҳимдир. Инсон учун дунёда энг муътабар зотлар ота-она ҳисобланади. Ислоҳ манбаларида ота-онани улуглаш, уларнинг хизматини қилиш энг савобли амаллардан эканлиги алоҳида таъкидланади. Чунки бағрикенглик, ҳалоллик-поклик, иймон, эътиқод каби хислатлар илк бора айнан оилада, маҳаллада сингдирилади. Бу эса ота-онага, маҳалла-қўйга катта масъулият юклайди. Дарҳақиқат, доно халқимиз «қўшнинг тинч, сен тинч» деб, бежиз айтмаган. Шунинг учун ҳам маърифат, маънавият кучли бўлган, илм-фан ривожланган мамлакатда ҳар доим тинчлик-осойишталик ҳукм суради.

Маҳмуд аз-Замахшарийнинг «Мақомат аз-Замахшарий» асарига алоҳида эътибор қаратилган. Унда яхшилик ва ёмонликни бир-бирига таққослаб, яхшилик қанча бўлса ҳам оз, ёмонлик эса озгина бўлса ҳам қанчалик ҳалоқатли оқибатларга олиб келишини кўрсатган. Шунинг учун ҳам у инсонларни огоҳликка ва меҳр-оқибатга чақирган. Алломанинг замон талабларига жавоб бера оладиган, инсонларни эзгулик, хайрли ишларга ундаб, уларни бузғунчилик, ҳасад, ёмон ишлардан қайтаришга қаратилган асарларидан бири «Атвок уз-захаб фил-мавоъиз вал-хутаб» асаридаги комил инсон тарбияси, жамият ҳаётига салбий таъсир қиладиган иллатлар юзасидан қизиқарли мулоҳаза юритилган. Чунки маънан ва жисмонан етук комил инсонларгина энг олий неъмат, муҳим устувор йўналишлардан бири бўлган мустақилликни мустаҳкамлашга, тинчликни асраб-авайлашга қодир бўлади.

Аллоларимиз асарларидан келтирилган парчалар бугунги кун ёшлари мафкуравий иммунитетини шакллантиришда муҳим ўрин тутаяди. Яъни тинч-тотувликни асраб-авайлаш, мустақилликни мустаҳкамлаш нақадар муҳим эканлигини ёшларнинг онги ва қалбига сингдиришга хизмат қилади.

Иккинчи бўлим Алишер Навоий ижодига бағишланган бўлиб, унда тинчлик, дўстлик, ўзаро ҳурмат каби олийжаноб хислатларнинг инсон ҳаёти учун нақадар муҳимлиги ёритилган. Чунки глобаллашув авж олиб бораётган даврда давлатларнинг миллатлараро, халқаро муносабатларини мустаҳкамлашда ишқ, эзгулик ва бағрикенглик - дунё асоси эканлигини ҳаётнинг ўзи кўрсатиб турибди.

Алишер Навоий ижодининг илҳом манбаи - бутун гўзалликлар ва нурларни ўзида мужассамлаштирган Ишқ категорияси учга бўлиниши ҳақида ва ҳар бирининг алоҳида ёритилиши мароқли ёзилган. Бунда Инсон ким? У қандай яратилган? Инсон яратилишидан мақсад нима бўлган? Ана

шундай ва шу сингари саволларга Навоийнинг фалсафий қарашларини таҳлил қилиш ёрдамида жавоб топилган. Бошқача айтганда, инсон қалбида одамзод ўз тараққиёти давомида аста-секин кашф этиб бориши, яъни тилсимларни ечиб бориши лозим бўлган жамики илмлар жойланган ва улар охир-оқибатда инсон учун кўринмас ва яширин бўлган Аллоҳга элтади. Бунинг учун Аллоҳ Таоло инсонга ҳақиқатни излаш қобилиятини ато этган. Шу сабабдан одамзод ихтиёрсиз равишда тинмай изланади, тажриба қилади, моддий олам сир-синаотларини билишга ошиқади.

Инсон ўз қалбини ўрганиши зарурлиги ва шу жиҳатдан тасаввуфда инсон вужудидаги яхши ва ёмон хислатларни таҳлил қилиши ҳақидаги таълимотга алоҳида эътибор берилган. Инсоннинг гўзалликка интилиши ишқдир, илм йўлидаги фидойилиги унинг муайян соҳага муҳаббатини англатади, ватанга муҳаббат ҳам мажозий ишқдир. Алишер Навоийнинг ижоди тўла-тўқисича инсоннинг ҳар томонлама баркамол бўлиш ғояси тарғиботига қаратилган. Навоийнинг ишқ инсонни фаолликка чақирувчи, моддий ва маънавий ҳаётнинг барча кўринишларида етакчи ҳаётбахш куч эканлиги ҳақидаги фикрига ҳам эътибор қаратилган. Мутафаккир асарларида инсоф-диёнат, меҳр-мурувват, ҳалоллик қанчалик улуғланса, манманлик, кўзбўямачилик, ёлгон каби иллатлар қаттиқ қораланганлиги шеърӣ парчалар ёрдамида ёритилган.

Алишер Навоийнинг диний бағрикенглик ҳақидаги қарашларига алоҳида эътибор қаратилган. Инсонларни ер юзида кечаётган барча иқтисодий-ижтимоий, сиёсий жараёнлар, инсоният тақдирига хавф тугдирувчи омилларга лоқайд бўлмасликка, дунёда эзгулик, бағрикенглик ҳукмронлик қилишига эришув учун курашга чорлаши ёритилган. Алломанинг «Лисон ут-тайр» достонидаги нафс - энг ёмон иллат, деган фикрлари ёки ота-онага ҳурмат, тилга эътибор, қақимчилик, фиксу фужурлардан сақланиш масаласининг ёритилиши бугунги кунга қадар ўз қимматини сақлаб қолган.

Учинчи бўлим XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг биринчи ярмидаги маданий ҳаётга бағишланган. Бу даврда Шарқ мамлакатлари, жаҳонда бўлиб ўтган ўзгаришлар ва шу даврда Туркистоннинг Россия томонидан босиб олиниши ва мустамлакага айлантирилиши таъсирида маданиятимиз ривожига ҳам янги, муҳим тўлқинлар, ўзгаришлар вужудга келди ва янги даврни бошлаб берди. Умуман олганда, ушбу асрларда Ўзбекистоннинг 130 йиллик асоратдаги тарихи икки хил мустамлака даврга тўғри келади: биринчиси чор Россия-

си даври бўлса, иккинчиси қизил империя даври, деб юри-тилади. Бу икки мустамлакачилик сиёсатининг ҳам емирилиш давлари бор. Айти шу даврда миллий озодлик ҳаракати намояндалари, юртнинг бошидаги миллат фидойилари таълим ислоҳоти борасида фикрлаганлар, ислоҳотни амалга ошириш, тараққиёт йўлларини қидирганлар. Чор Россиясининг емирилиш даври маҳаллий зиёлилар - жадидларнинг миллий озодлик ҳаракатига тўғри келади. Шу мураккаб даврда яшаб, ижод қилган Аҳмад Дониш, Беҳбудий, Фитрат, Авлоний ва бошқа жадидларнинг ҳаёти, қилган ишлари, долзарб ғоялари, орзулари ҳақида учинчи бўлим маълумот беради.

Уларнинг мақсади маънавиятни, таълимни, илм-фанни ривожлантириш билангина жаҳолатга қарши кураш олиб бориш эди. Маънавияти юксак, ҳар томонлама етук, комил, билимли ёшларга бой бўлган давлатгина тараққиётга қодир деб ҳисоблашган. Чунки ҳар бир маърифатпарвар келажакни ўз кўзи, дунёқарашини ила кўрган ва интиланган. Масалан, Аҳмад Дониш ҳукмронларни адолатга чақириб, ривожланган давлатлар қаторига интиланган бўлса, Фитрат, Авлоний, Чўлпонлар мураса, тинч йўл билан илм-фанни ривожлантириб, комил инсонларни тарбиялаш билан мустақилликка эришишни орзу қилишган. Бунда улар алоҳида эътиборни миллатлараро тоғувлик, диний бағрикенглик, озодлик, эркинлик, ҳурфикрлик, ҳамфикрлик каби ғояларнинг нақадар муҳим эканлигига қаратишган.

Бугунги кунда ҳам уларнинг ғоялари ўз қадр-қиммати, улғуворлиги билан жиддий аҳамиятга эга. Чунки жадидлар орзу қилган юксак маънавият фақат юксак ахлоқий фазилатларнинг ўзи эмас, у айти пайтда юксак сиёсий дунёқараш, юксак замонавий билим ва малака, фидойилик ва Ватан келажакига ишончдир. Президентимиз И.А. Каримов таъкидлаганидек: «Жамият тараққиётининг асоси, уни муқаррар ҳалокатдан қутқариб қоладиган ягона куч - маърифатдир»¹.

1 Каримов И.А. Тарихий хотирасиз - келажак йўқ. Тошкент, 1998 йил, 7-бет.

І- БҰЛИМ

Имом ал-Бухорий, Абу Мансур Мотуридий
ва Маҳмуд аз-Замахшарий ижодидаги
инсонпарвар ғояларнинг тинчлик ва
барқарорликни мустақкамлашдаги ўрни

Имом ал-Бухорий

З.М. Исломов, ф.ф.д., проф.

“Амир ул-мўминин фил-ҳадис” - “Ҳадис бобида мўминларнинг амири”, “Имому-л-муҳаддисин” – “Муҳаддислар имоми”, “Саййид ул-фуқаҳо” - “Фақиҳлар сарвари” ва “Имом уд-дунё” - “Бутунжаҳон имоми” каби ўта шарафли номларга сазовор бўлган Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ибн Иброҳим ибн ал-Муғира ибн Бардазбеҳ ибн Базазбеҳ ал-Жуъфий ал-Бухорий ҳижрий сананинг 194 йили, шаввол ойининг 13 сида жума намозидан сўнг, мелодий 810 йилнинг 20 июль куни Бухоро шаҳрида таваллуд топди.

Муҳаммад аввало Бухоро шаҳридаги замонасининг энг машҳур уламо ва муҳаддислари ҳузурида таълим олди. У ёшлигидан ажойиб хотираси, ўткир зеҳни ва мислсиз қобилияти билан бошқа тенгдошларидан ажралиб турар эди. Ўн ёшида Қуръони Каримни ва Расулulloҳ (с.а.в.)нинг ўн мингдан зиёдроқ ҳадисларини ёддан билар эди. Бу ҳақда Имом ал-Бухорийнинг ўзи шундай дейди: “Мен бошланғич мадрасада ўқиган найтимдаёқ Аллоҳ менга ҳадисларни ёдлаш илҳомини (иқтидорини) ато этганди”.

Имом ал-Бухорий болалигида отаси қазо қилади. Натижада ёш Муҳаммад онаси ва акаси Аҳмад билан қолади. Ёшлигида кўзи бир муддат ожиз бўлиб қолади.

Имом ал-Бухорий 16 ёшгача она Ватанида ўз юрти тарихини ва шу даврдаги машҳур муҳаддис уламолардан ҳадис илмини чуқур ўрганиб, ҳадис ва фиқҳ истилоҳларини пухта эгаллайди. Жумладан, Муҳаммад ибн Салом ал-Пойкандий, Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ал-Муснадий ибн Салом ал-Пойкандий, Иброҳим ибн ал-Ашъас ва Муҳаммад ибн Юсуф ал-Пойкандийлардан сабоқ олди. Имом ал-Бухорий қаерда дарс олмасин, ёзиш ўрнига эътибор билан тинглаб, ёдлаб олар экан.

Шу кезларда Муҳаммад ибн Исмоил ўз даврининг машҳур муҳаддисларидан бўлмиш Абдуллоҳ ибн Муборак ал-Марва-

зий (736-798) ва Бакиъ ибн ал-Жарроҳ ибн Мулайх ар-Руа-сийнинг (714-814) катта ҳажмдаги ҳадис тўпламини ёдлаб олади.

Имом ал-Бухорий эшитган ёки ўқиган ҳадисларини ёдлаш билан кифояланмай, балки тобора бу борадаги маҳорати зиёдалашиб, уларни саҳиҳ ва носаҳиҳга, яъни ишончли ва ишончсиз, тўғри ва нотўғрига ажратиш, уларнинг иллатларини аниқлаш, ҳадис ровийларини атрофлича ўрганиб тадқиқ қилиш, ривоятларнинг нечоғлик боғлиқлиги ва шу каби ҳадис илмига тегишли бўлган масалалар билан қизиқиб, синчковлик билан ҳадисларни жамлашга бел боғлаган эди. Бундай юксак ва шу билан бирга ўта масъулиятли вазифани адо этишда ўзининг ўткир ақл-заковати ва бор қобилиятини ишга солган эдики, буларнинг барчаси у зотнинг ҳадисга бўлган зўр қизиқиши ва қолаверса, ўта ноёб қобилият соҳиби эканлигидан дарак берарди.

Имом ал-Бухорий олган илмларига қаноат ҳосил қилмай, ўз олдига ислом маданияти ривожланган, ҳадис ровийлари кўп бўлган ўлкаларга бориб, ҳадис излашни мақсад қилиб кўяди.

825 йили Имом ал-Бухорий онаси ва акаси Аҳмад билан Маккаи Мукаррамага бориб, ҳаж ибодатини адо этгандан сўнг, уларни Ватанга кузатиб, ўзи эса бу муқаддас диёрнинг олимларидан таълим олгани қолади. Ўша пайтда Маккада имом Абдувалид ибн ал-Азракий, Абдуллоҳ ибн аз-Зубайр ва аллома ал-Ҳамавий сингари бир қанча машҳур уламолар бўлиб, имом ал-Бухорий улардан сабоқ олади. Орадан икки йил ўтгач, яъни 827 йили Мадинаи Мунавварага бориб, у ердаги кўзга кўринган уламолардан Иброҳим ибн ал-Мунзир, Мутриф ибн Абдуллоҳ, Иброҳим ибн Ҳамза, Абу Собит Муҳаммад ибн Убайдуллоҳ, Абдулазиз ибн Абдуллоҳ ал-Увайсий каби кўпгина олимларнинг суҳбатида бўлиб, уларнинг илмларидан баҳраманд бўлади ва шу тариқа ҳадис борасидаги билимларини янада бойитишга эришади. Имом ал-Бухорийнинг шу икки муқаддас диёрга қилган илмий сафарлари олти йилча давом этади ва шу аснода вақтдан унумли фойдаланиб, ўзининг илк асарлари “Қазоя ас-саҳоба ват-тобеин” ҳамда “Ат-Тарих ал-кабир” асарларини ёзади.

Бу китоб хусусида Муҳаммад Бухорий: «Тарихий шахсларнинг ҳар бири ҳақида менда маълумот бор, лекин китобимнинг ҳажми катталашиб кетмасин, деб қисқароқ ёздим», - деган экан.

Муаррихлар ал-Бухорий ҳижозга қилган сафарлари давомида муқим турмай, ўзга мамлакатларга ҳам чиқиб турган,

деб таъкидлашади. Шундан сўнг аллома Шарқнинг нуфузли илмий марказларидан бири бўлган Басра томон йўл олади ва у ерда Сафвон ибн Исо, Имом Абу Осим ан-Набил, Бадал ибн ил-Мухбир, Хурми ибн ал-Амора, Аффон ибн Муслим, Муҳаммад ибн Аръара, Сулаймон ибн Ҳарб, Абдулвалид ат-Таёлисий, Аърим ва Муҳаммад ибн Синон каби уламолардан таълим олади.

Шошлик муҳаддис Ҳомид ибн Исмоил ибн Исо ал-Бухорий ал-Ғаззол (ваф.875) шундай деган: “Имом ал-Бухорий ўспирин чогида биз билан бирга Басра машойихларидан ҳадислар эшитарди. Ҳаммамиз устозлардан эшитганларимизни ёзиб олардик, ал-Бухорий эса ҳеч нарса ёзмасдан, фақат тинглаб ўтирарди. Шу тариқа 16 кун ўтгач, у бирдан: «Назаримда кўп ҳадис эшитиб юбординглар, қани менга ёзганларингизни кўрсатингларчи?», -деб қолди. Биз ҳисоблаб кўрсак, ўн беш мингдан ортиқ ҳадис ёзган эканмиз. Шунда ал-Бухорий уларнинг барчасини ёддан айтиб бердики, ҳатто устозлардан ёзиб олган баъзи ҳадисларимиздаги йўл қўйилган хатоларни унинг ёддан айтганларига қараб тузатиб ҳам олдик” деган фикрни билдиради.

Ал-Бухорий Басрага, сўнг Куфага боради ва у ерда Абдуллоҳ ибн Мусо, Абу Нуайм, Аҳмад ибн Яъқуб, Исмоил ибн Абон, ал-Ҳасан ибн Рабиъ, Холид ибн Мухаллад, Саъид ибн Ҳафс, Талқ ибн Ғунам, Амр ибн Ҳафс, Урва, Қутайба ибн Ақба, Абу Ғассон ва шу каби олимлардан ҳадис эшитади. Шунингдек, ўша даврда илм-фан ўчоғига айланган, Аббосийлар халифалигининг пойтахти бўлмиш Бағдодда ҳам бир неча бор бўлиб, юксак ҳурмат-эътибор билан қарши олинган. Имом ал-Бухорий бу шаҳарда Муҳаммад ибн Исо ат-Таббот, Муҳаммад ибн Соиқ, Аҳмад ибн Ҳанбал, Шурайҳ ибн Нуъмон каби олимлардан ҳадислар ёзиб олган.

Ал-Бухорий шундан сўнг Мисрга бориб, Саъид ибн Абу Исо, Аҳмад ибн Шуайб каби олимлардан дарс олган. Месопотамияда ҳам бўлиб, Аҳмад ибн Абдумалик ал-Ҳарроний, Аҳмад ибн Язид ал-Ҳарроний сингари уламолардан ҳадис эшитган.

Ҳадис илмига бўлган чуқур муҳаббати туфайли олим юқорида номлари зикр этиб ўтилган шаҳарларга фақат ҳадис илмидан сабоқ олиш учунгина бориб, у ердаги машҳур уламолар билан юзма-юз учрашиб, ўз илмларини бойитишга муваффақ бўлган.

Муҳаммад ибн Ҳотамнинг ёзишича, имом ал-Бухорий: “Бир минг саксонта шайхдан ҳадис эшитганман”, - деган экан. Имом ал-Бухорийнинг ҳадис илми борасидаги билими шунчалик мукаммал бўлганки, унинг сабоқларига бутун ислом

оламидан толиби илмлар ёгилиб келган. Бундай илм давралари Бағдод, Ҳижоз ва ўз она диёри - Бухорода уюштирилган.¹

Имом ал-Бухорий кўплаб шогирдлар етиштирган. Бу хусусда ал-Фирабрий: “Имом ал-Бухорийнинг бевосита ўзидан 90 минг киши ҳадис эшитган”, - деган².

Муаллифнинг таъкидлашича, имом ал-Бухорийдан сабоқ олиб, унинг илмидан истифода этганлар орасида ҳатто машҳур устозлари ҳам бўлган. Жумладан, Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ал-Маснавий, Абдуллоҳ ибн Мунир, Исҳоқ ибн Аҳмад, ас-Самарий, Муҳаммад ибн ал-Ҳалаф ва ибн Қутайба кабилардир. Бу буюк уламолар юксак мартабага эга бўлишларига қарамасдан, ҳадисшунослик соҳасидаги ўз малакаларини ошириш ниятида имом ал-Бухорийдан сабоқ олганлар.

Имом ал-Бухорийга тенгқур бўлиб, унинг илмий мажлисларига қатнашган буюк олимлардан имом Абу Зуръа ар-Розий, Абу Ҳотам ар-Розий, Иброҳим ал-Ҳарбий, Абу Бақр ал-Аъйин ва бошқалар бўлиб, улар ҳадисшунослик соҳасидаги иснод, тарих, ҳадис, иллатли ҳадис ҳамда таъдил илмлари бўйича ўз даврининг буюк алломалари эди.

Имом ал-Бухорийнинг шогирдлари орасида шон-шуҳрат чўққисига кўтарилган, ҳадис ва фиқҳ илмлари ривожига катта ҳисса қўшганлардан имом Муслим ал-Ҳажжож, имом Абдурахмон ан-Насоий, имом Абу Исо ат-Термизий, имом Муҳаммад ибн Наср ал-Марвазий, имом ад-Доримий, машҳур фақиҳ имом Ҳазима кабилар устозларидан олган илмларини оқлаб, машҳур муҳаддис олимлар бўлиб етишганлар³.

Имом ал-Бухорий Пайгамбаримиз (а.с.)нинг муборак сўзларини йиғар экан, ҳар бир ҳадисни синчиклаб тадқиқ этган. Шундай воқеалар ҳам содир бўлганки, бир ҳадиснинг ровийси билан мулоқотда бўлиш ва унинг ўзидан шу ҳадисни эшитиш ниятида чексиз ва сувсиз саҳроларни босиб ўтишга тўғри келган. Ҳақиқатдан ҳам, имом ал-Бухорий ўз ровийларига жуда жиддий талабларни қўйган. Жумладан, ровийлар ўзларининг адолатлиликлари, яхши хотиралари билан танилган бўлишлари лозим эди. Имом ал-Бухорийнинг энг муҳим иши шу эдики, бир ровий билан ундан ривоят қилган ровий ўртасида шахсий мулоқот содир бўлган бўлиши лозим эди.

Шу тариқа аллома саҳиҳ ҳадисларни аниқлаш борасида

¹ Ас-Субкий. Табақт аш-шофия ал-кубро. 2-ж., Байрут 1283 ҳ.й. 212-бет.

² Ал-Қасталоний. Муқаддима ал-Қасталоний. 1-ж., Деҳли, 1284 ҳ.й. 33-бет.

³ Уватов У. Буюк муҳаддислар. Т., 1998 й., 28-бет.

муниин тартиб-қоидаларни ишлаб чиқиб, мазкур йўналишга яна солиди. Ушбу қоидалар қуйидаги беш банддан иборат шартларда ўз аксини топган:

1. Барча ҳадис ровийлари, то саҳобаларга қадар омма яқинлик билан тан олган обрў-эътиборли, ишончли, иймони бут, ростгўй, ҳалол, зеҳни ўткир мусулмон бўлиши;

2. Санадда (яъни ровийлар занжирида) узилиш бўлмаслиги;

3. Ровийлар ўз устози (яъни ривоят қилаётган кишиси) билан шахсан мулоқотда бўлган бўлиши;

4. Ҳадисларнинг саҳиҳлигини ўзидан олдин яшаб ўтган аълоф уламолар ёинки, ҳеч бўлмаганда, ўзига замондош муҳаддислар бир овоздан эътироф этган бўлишлари;

5. Ривоят қилинаётган ҳадис ҳар қандай хато-камчиликлардан холи бўлиши керак.¹

Имом ал-Бухорий асосан мана шу шартларга таяниб, шоҳ наври “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”ни таълиф этган.

Имом ал-Бухорий ҳаётининг сўнгги саналарида Бухорога қайтиб келади ва ижод билан машғул бўлади. Айнан шу вақтдан муҳаддис ҳузурига турли ўлкалардан толиби илмлар кела бошлайди. Бухоро ҳокими Халид ибн Аҳмад аз-Зухлий ал-Бухорийдан саройга келиб, унга ва ўғилларига сабоқ беришни талаб қилади. Шунда аллома унинг чопарига: «Мен илмни хор қилиб, уни ҳукмдорлар остонасига ташлаб қўймаман», - деб жавоб қилади. Шундан кейин ҳоким агар имом саройга келишни истамаса, болалари учун махсус вақт ажратиб, дарс беришини, унда бошқа талабалар иштирок этмаслигини таъкидлаб, яна элчи юборади. Лекин бу сафар ҳам рад жавобини бериб, илм олишда хоссу авом тенг ҳуқуққа эга эканлигини билдириб, агар ҳукмдор илм олиш мақсадида бўлса, уйи ёки масжидга келишини сўраб: “Агар таклифим маъқул келмаса, сиз ҳокимсиз, менинг дарс беришимни ман қилишингиз мумкин, лекин одамлардан илмни беркитмаётганим учун қиёматда Аллоҳ ҳузурида бир узр бўлади”, - дейди.² Бу дадил жавобдан ғазабланган ҳоким алломани сургун қилиш йўллари қидиради. Чунки аллома беҳисоб мусулмонларнинг меҳру муҳаббатини қозонгани туфайли, ҳоким уни куч билан чиқара олмас эди. Лекин ҳоким айёрлик билан бошқача йўл тутди - бир тўда ифвогарларни тўплаб, алломага қарши халойиқнинг ғазабини қўзғатадиган гапларни излаб

¹ Қосимий Жалолiddин. Ҳаёт ал-Бухорий., Байрут, 1992 й., 30-бет.

² Ал-Асқалоний. Ал-Ҳадя ас-сорий, 660-бет.

топишни амр этди. Шундан фойдаланиб, улар муҳаддиснинг шаънига нолайиқ гапларни тарқатганлар¹. Ҳоким шуни рўқач қилиб, алломани шаҳардан чиқаришга муваффақ бўлди. Имом Бухородан чиқиб, Пойкентга келади. Пойкентликлар ҳам бу туҳматлардан хабар топиб, иккига бўлинган эди. Бу ҳолатни кўриб, бу ерда яшаб қолишни ўзига эп кўрмаган муҳаддис Самарқандга йўл олади. Бироқ самарқандликлар ҳам унга нисбатан турли фикрда эканлигини сезиб: «Аллоҳим даргоҳинг нақадар кенг бўлмасин, ер юзи менга торлик қилиб қолди. Энди мени ўз раҳматингга олгин!» дея Аллоҳга илтижо қилади².

Кўп ўтмай муҳаддис бетоб бўлади ва 256 ҳижрий сананинг Рамазон ҳайити кечаси, 870 йилнинг 31 августида вафот этади.

Буюк ватандошимиз имом ал-Бухорий нодир зеҳни, зўр ижтиҳоди-ю, ноёб истеъдодлари билан ҳадис илми соҳасидаги буюк хизматлари туфайли ўз замондошлари орасида ҳам, кейинги авлодлар орасида ҳам катта ҳурматга сазовор бўлиб, бу илмда тенги йўқ аллома бўлганликларини барча эътироф этади.

Имом ал-Бухорий нафақат буюк аллома, балки ўзининг гўзал ҳусни хулқи, одамохунлиги, пурҳикмат экани ва беқиёс даражадаги саховати билан бошқалардан тамомила ажралиб турган.

Имом Бухорий ўзидан катта ҳажмдаги улкан илмий мерос қолдирган. Унинг “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”, “Ал-Адаб ал-муфрад”, “Ат-Тарих ал-кабир”, “Ат-Тарих ас-сағир”, “Китоб ал-илал”, “Китоб асмо ас-саҳоба” каби асарлари давримизга қадар етиб келган ва маънавий меросимизнинг нодир дурдоналаридан ҳисобланади.

Олимнинг “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” асари алоҳида аҳамият касб этади. Ундаги адаб бўлимига (адаб китоби) ҳам кўплаб эътиборга молик, пурмаъно ҳадислар киритилган. Бу бўлимдан одоб-ахлоқ, кишилар ўртасидаги ўзаро муносабатлар, инсон ва табиат мувофиқлиги каби мавзуларга оид ҳадислар ўрин олган. “Саҳиҳ ал-Бухорий”нинг тўртинчи жилдидан ўрин олган ушбу бўлимда 128 та боб бўлиб, уларда жами 256 та ҳадис жамланган. Улардан 181 таси муттасил, қолган 75 таси эса муаллақдир. Мазкур ҳадисларнинг 20 таси асарнинг бошқа ўринларида ҳам бироз ўзгаришлар билан қайтарилган. Бу

¹ Абу Бакр Аҳмад ал-Хатиб ал-Баҳдодий. Тарихи Баҳдод. 2-ж., 1997 й., 33-бет.

² Ал-Муборақфурий, Сийрат ал-имом ал-Бухорий. Ҳиндистон, 1986 й., 63-бет.

бўлимдаги ҳадисларнинг 237тасини имом Муслим ҳам ўз китобларида келтирган.

Ушбу бўлимдаги бобларнинг мавзуларига назар ташласак, қуйидагилар намоён бўлади: бўлим ота-онага яхшилик қилиш ҳақидаги ҳадислар билан бошланади. Бу бежиз эмас, чунки ислом динида ота-онага итоат қилиш ва уларнинг ҳурматларини жойига қўйишга катта эътибор қаратилган. Ота-онага бўйсунушнинг мукофотлари-ю, уларга осийликнинг гуноҳлиги ҳақидаги ҳадислардан сўнг ака-ука ва қариндошларнинг ўзаро меҳр-оқибатларига оид ҳадислар келади. Кейин эса, болаларга яхшилик қилиш, уларни эркалаш хусусида ҳадислар ёритилади. 24-27-бобларда эса ўксик кишиларга меҳрибонлик қилиш фазилати ҳақида сўз боради. Бу ҳадисларда жамиятдаги етим-есирлар, беваларга эътибор қаратиб, уларнинг хизматларида бўлишга чақириқлар акс этади.

Маълумки, исломда қўни-қўшничиликка катта эътибор берилган. Асарда инсонга у ёки бу жиҳатдан яқинлиги бўлган ёки бирор мусибат етган кишиларга меҳрибонлик қилиш борсидаги ҳадислардан сўнг инсонга хос фазилатлар, хулқ-атвор ҳақида сўз юритилади. Уларда ширинсўзлик, хушмуомалалилик, ўзаро ёрдам, саховат ҳақида ҳадислар келтирилади. Сўнгга эса, ҳар бир мусулмон йироқлашиши лозим бўлган хулқлар ҳақида сўз боради. Уларда ғийбат, мунофиқлик, сўкиш ва бошқа мавзулар ҳам ёритилади. Бундан ташқари, адаб бўлиmidан гумон, кибр, аразлаш, табассум қилиш каби одобларни шарҳловчи ҳадислар ҳам ўрин олган.

Кўрииб турибдики, асарда инсон ҳаётида муҳим бўлган бирламчи одоб-ахлоқ ҳақидаги ҳадислар келтирилган. Уларнинг ўзаро узвийликда келиши киши диққатини тортади. Яъни бўлим ота-онанинг розилигини олиш ҳақидаги ҳадислар билан бошланиб, ака-ука ва қариндошлар ўртасидаги муносабатларга ўтилади. Сўнг қўни-қўшни билан алоқаларни яхшилаш, барча мусулмонлар ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик, кишилар ўртасидаги муносабатлардан бевосита инсоний хусусиятларга ўтилади. Демак, имом ал-Бухорий ўз асарини таълиф этишда амал қилган тартибга бўлимларнинг ички таркибида ҳам риоя қилади - ҳар бир боб ўзидан олдинги ва кейинги бобга узвий боғлиқликда келади.

Буларнинг бари ал-Бухорийнинг муҳаддислик илмини нақадар чуқур эгаллаганини ва унинг “Саҳиҳи ал-Бухорий” асари бежиз бу соҳадаги асарларнинг гултожиси ҳисобланмаслигини кўрсатади.

Имом ал-Бухорий “Адаб” китобини “Итоаткорлик ва меҳрибонлик” ҳақидаги боб билан бошлайди. Табиий равишда

одам учун энг меҳрибон, азиз инсонлар ҳисобланган ота-оналарга кўрсатилажак меҳр-мурувват олимнинг диққат марказида турган, шу боис у айнан шу мавзуга алоҳида диққатни қаратади. Жумладан, Муҳаммад (с.а.в.)дан Аллоҳ таоло азза ва жаллага қайси амал маҳбуброқдир, деб сўраганларида, Пайғамбар (а.с.) шундай амаллардан бири сифатида ота-онага итоат қилмоқликни келтирадилар, яъни инсонни дунёга келтириб уни оқ ювиб, оқ тараб, ўстириб, ҳаётда ўз йўлини топишга ёрдам берган ота-онага доимо итоат этиш зарурлиги кўрсатилади. Чунки бу улуг зотлар ўз фарзандларига ҳеч қачон бирор бир ёмонликни раво кўрмайдилар.

Бу ўринда, айниқса, оналар ҳурматининг жуда эъзозланишини таъкидлаш лозим: Абу Ҳурайра ривоят қиладилар: “Бир одам Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳузурларига келиб: «Ё Расулуллоҳ, менинг яхши муомала қилмоғимга ким ҳақлироқдир?» - деб сўради. Жаноб Расулуллоҳ: «Онанг!» - деб айтдилар. У: “Яна ким?”-деб сўради. Жаноб Расулуллоҳ: «Онанг!» - дедилар. У: “Яна ким?”-деди. Жаноб Расулуллоҳ: «Онанг!» - дедилар. У: “Яна ким” - деб сўради. Жаноб Расулуллоҳ (бу сафар): “Отанг!” -деб жавоб қилдилар”.

Инсон учун дунёда энг муътабар зотлар ота-она ҳисобланади. Ислом манбаларида ота-онани улуглаш, уларнинг хизматини қилиш энг савобли амаллардан эканлиги алоҳида таъкидланади.

Имом ал-Бухорий “Ал-адаб ал-муфрад” асарида ҳам фарзанднинг ота-онага нисбатан муносабатларига батафсил тўхталиб ўтади, жумладан, шундай дейилади: Абдуллоҳ ибн Аббосдан ривоят қилинади: “Қайси бир мусулмон фарзанди савоб умиди билан эрталаб ота-онасини зиёрат қилса, Аллоҳ таоло унга жаннатдан иккита эшик очади. Агар улардан биттасини зиёрат қилса, унга жаннатнинг бир эшигини очади. Бола ота-онасидан қайси бирини хафа қилса, уни рози қилмагунча Аллоҳ таоло ундан рози бўлмайди” дейдилар. Шунда бир киши «Агарда ота-оналар болага зулм қилса, бола нима қилиши керак?» -деб сўради. Абдуллоҳ: “Агар улар болага зулм қилсалар ҳам бола уларни ранжитмаслиги керак”, - дедилар.

Айни пайтда ота-онанинг ҳаққини адо этиш ҳар бир инсон фарзанди учун ҳам фарз, ҳам қарз саналади. Бу борада имом ал-Бухорий ҳазратлари келтирган қуйидаги ҳадислар ибратлидир:

Абу Ҳурайра (р.а.) айтадилар: Расулуллоҳ: “Боланинг отаси бировнинг қули бўлган бўлса, уни хўжасидан сотиб олиб озод қилмагунча, унинг ҳаққини адо қилган бўлмайди”, дедилар.

Абу Бурда ибн Аби Муаи ал-Ашъарийнинг айтишларича, Абдуллоҳ ибн Умар бир яманлик одам ўз онасини опичлаб, хонаи Каъбани тавоф қилдириб юрганини кўрдилар. У одам қуйидаги бийтни оҳанг билан ўқирди:

*Онаи зорим учун бўйнимни эгган теваман,
Тевага минган онам ҳорсалар ҳам мен чарчамам.*

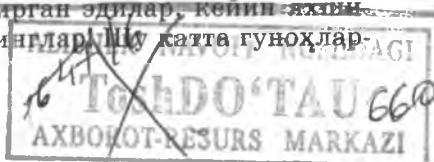
У шуни ўқиб туриб Абдуллоҳга қаради-да: “Эй Абдуллоҳ ибн Умар, мана шу хизматим билан мен онамнинг ҳаққини адо қила олмадимми?” - деб сўради. “Йўқ, бу хизматинг сени туғиш вақтида онамни қийнаб турган тўлғоқларининг биттасига ҳам баробар эмас”, деди. Кейин Абдуллоҳ ибн Умар хонаи Каъбани тавоф қилдилар ва мақоми Иброҳимга бориб икки ракат намоз ўқиб олиб менга қараб: «Эй, Абу Муса ал-Ашъарийнинг ўғли! Мана шу ерда ўқиладиган икки ракат намоз ўзидан илгариги гуноҳларига киффорот бўлади», - дедилар.

Абу Мурра айтадилар: “Марвон ибн ал-Ҳакам Мадинадан бирор жойга сафарга кетганда ўз ўрнига Абу Ҳурайрани қолдириб кетарди. Абу Ҳурайра Зул-Ҳулайфада туриб, ўзлари бир хонада, оналари бошқа хонада яшарди. Абу Ҳурайра қачон ўз хоналаридан ташқарига чиқадиган бўлсалар, оналарининг эшиги олдига келиб салом берардилар-да: “Мени ёшлигимда тарбият қилганингиз учун сизга Аллоҳ Таолонинг раҳмати бўлсин”, - дер эдилар. Оналари ҳам у кишининг саломларига жавоб қайтариб: “Қатта бўлганингда менга яхшилик қилаётганинг, розилигимни олаётганинг учун сенга ҳам Аллоҳ Таолонинг раҳмати бўлсин”, - дер эдилар. Абу Ҳурайра ташқаридан қайтиб келганларида ҳам она-бола ўртасида шу муомала такрорланарди”.

Абдуллоҳ ибн Амр ибн ал-Ос (р.а.) айтадилар: бир киши Расулulloҳ ҳузурларига ҳижрат қилмоқ учун байъат қилишга келди. Аммо ота-онаси унинг кетишига рози бўлмай, хафаликдан йиглаб қолган эдилар. Шунда Расулulloҳ: “Сен ҳозир ота-онанг олдига бор! Ҳижрат қиламан деб уларни хафа қилганингдек, энди ҳижрат қилмайдиган бўлдим, деб уларни хурсанд қил”, - дедилар.

Гуноҳларнинг энг каттаси ота-онага оқ бўлиб, уларнинг дилини ранжитишдир. Вуюк муҳаддис инсонларни бундан қайтариб, Расулulloҳнинг саҳиҳ ҳадисларини келтиради:

Абу Бакр (р.а.) айтдилар: “Расулulloҳ: “Мен сизларга гуноҳларнинг энг каттасини айтиб берайми?” - деб уч мартаба сўрадилар. Саҳобалар: “Эй Расулulloҳ, айтиб беринг”, - дейишди. “Аллоҳ Таолога ширк келтириш ва ота-онага оқ бўлиш”, - дедилар. Расулulloҳ шу вақтда ёнбошлаб ўтирган эдилар, кейин яхши-лаб ўтириб олдилар-да: “Огоҳ бўлинглар! Шу катта гуноҳлар-

дан бири ёлгон гапирмоқ, туҳмат қилмоқдир”, - дедилар. Шу охирги сўзларини шу қадар кўп такрорладиларки, мен ичимда, Расулуллоҳ чарчадилар, энди гапларини тўхтатсалар ҳам бўларди, дедим”.

Шунингдек ота-онани сўкмаслик, уларнинг дуосини олиш, ҳаттоки, ота-она вафотидан кейин ҳам уларга яхшилик қилиш тўғрисидаги ҳадисларни алоҳида таъкидлаш жоиз.

Абу Усайд (р.а.) ҳикоя қиладилар: биз Расулуллоҳ ҳузурларида эдик, шу вақтда бир киши: “Ё Расулуллоҳ, ота-онанинг ҳаёт вақтларида қилган яхшиликларимдан ташқари, уларнинг вафотидан кейин яна нима қилсам шу яхшилигим давом этади?” - деб сўради. Расулуллоҳ: “Тўртта нарсани қилиб юрсанг, уларга қиладиган яхшилигинг давом этаверган бўлади. Уларнинг бирламчиси, ота-онанг ҳақиға дуо қиласан ва гуноҳларини кечирмакни Аллоҳ Таолодан сўрайсан, иккиламчиси, уларнинг насиҳат ва шаръий васиятларини амалга оширасан, учламчи, уларнинг дўстларини ҳурматлайсан ва тўртламчи, қавм-қариндошлар билан улар туфайли қарор топган қариндошлик алоқаларини узмайсан”, - дедилар.

Абу Ҳурайра (р.а.) айтдилар: “Киши ўлгандан кейин нима учундир унинг нуфузи кўтарилиб қолади. Шунда у таажжубланиб: “Эй раббим! Бу даражамнинг кўтарилиши нимадан ҳосил бўлди?” - деб сўрайди. Аллоҳ Таоло томонидан: “Эй бандам, орқангда қолган бола-чақаларинг мен учун қилган истиғфорлари натижасидир”, - дейилади.

Имом ал-Бухорий “Адаб” китобида қариндошчилик муносабатларининг энг нозик нуқталари хусусида сўз юритиб, уни Расулуллоҳ раҳм деб таъриф берган ҳадисларда кўрсатиб берган:

Анас ибн Молик (р.а.) айтдилар: Расулуллоҳ (с.а.в.): “Ризқи кенг ва фаровон бўлишини ва ҳаёти узоққа боришни яхши кўрадиган киши қариндошларидан ўзини узмасин”, - дедилар.

Абдуллоҳ ибн Умар (р.а.) айтдилар: “Ким Аллоҳ Таолодан кўрқса ва қавм-қариндошларига яқиндан ёндашса, ажали таъхир қилинади (яъни, умри узоқ бўлади), моли кўпаяди ва аҳли аёллари уни яхши кўрадиган бўлади”, - дедилар.

Инсонларнинг бир-бирига меҳр-мурувват, раҳм-шафқати туфайли улар орасида дўстлик ришталари боғланади. Ислом манбаларида раҳм қилмайдиган киши қаттиқ қораланади.

Расулуллоҳ (с.а.в.): “Силаи раҳм қилмайдиган киши жаннатга кирмайди”, - дедилар.

Саид ибн Самъон (р.а.) айтдилар: Мен Абу Ҳурайранинг ёш болалар ва ақли етук бўлмаган, енгил табиатли кишилар-

нинг амирлик мансабида бўлиб қолишларидан паноҳ сўраётганиларини эшитдим. Ибн Ҳасан ал-Жуҳани Абу Ҳурайрадан "Бунинг аломати нима?" - деб сўраганларида, Абу Ҳурайра: "Бунинг аломати - силаи раҳмнинг узилиши, тўғри йўлга бошловчи кишига итоат қилинмай, эгри йўлга бошловчига итоат қилиниши», деб жавоб бердилар.

"Адаб" китобида бундан кейинги мавзу сифатида болалар тўғрисидаги ҳадислар келади. Аввало, қиз боланинг ҳуқуқлари ва уларнинг тарбиясига оид Расулulloҳ сўзлари ифодаланиди.

Ақба ибн Омир (р.а.) айтдилар: мен Расулulloҳдан: "Кимда учта қиз бўлиб, уларнинг тарбиятидаги қийинчиликка сабр кетса ва топган молдан уларнинг кийим-кечакларини бут қилса, улар ул кишига дўзахдан парда бўлади", - деган гапларини эшитдим, дедилар.

Абдуллоҳ ибн Аббос Расулulloҳдан ривоят қиладилар. Расулulloҳ: ҳар бир мусулмон кишининг иккита қизи бўлиб, уларни яхши ахлоқ, яхши муомала билан тарбият қилса, қизлари албатта унинг жаннатга киришига сабабчи бўлади, - дедилар.

Жобир ибн Абдуллоҳ (р.а.) айтадилар: Расулulloҳ: "Кимнинг учта қизи бўлиб, уларни ўз қўлида тарбият қилиб катта қилса ва уларга марҳамат назари билан қараса, жаннатга кириши албатта муқаррардир", - дедилар. Шунда бир киши: "Ё Расулulloҳ! Унинг қизи иккита бўлсачи?" деб сўради. "Иккита бўлса ҳам", - дедилар.

Фарзандларга ёшлигиданоқ одоб-ахлоқ ўргатиш, уларни доимо яхшиликка даъват қилиш ота-онанинг бурчи эканлиги уқтирилади:

Намир ибн Авс айтишларича, ўтмиш кишилар болаларининг солиҳ-қобил бўлишлари Аллоҳ Таолонинг тавфиқи билан бўлади, аммо уларга одоб-ахлоқ ўргатиш оталарининг вазифасидир, дер эканлар.

Башир ибн Саъд (р.а.) ўз ўғиллари Нуъмон ибн Баширни кўтариб Расулulloҳ (с.а.в.) ҳузурларига келдилар-да: "Ё Расулulloҳ! Мен шу ўғлим Нуъмонга фалон-фалон нарсаларни бердим, сиз шунга гувоҳ бўлинг", - дедилар. Шунда Расулulloҳ: "Ҳамма болаларингга ҳам шундай нарсаларни бердингми?" - деб сўрадилар. Башир: "Йўқ, фақат Нуъмоннинг ўзингина бердим", - деган эдилар, Расулulloҳ: "Шундай қилган бўлсанг, мен бунга гувоҳ бўла олмайман, бошқа одамларни гувоҳ қил!" - дедилар.

Кейин: "Ўзингнинг фарзандларингнинг ҳаммаси сенга бир хилда яхшилиқ қилишларини хоҳлайсанми?" - дедилар. У

киши: “Албатта, шундай бўлишларини хоҳлайман”, - деган эдилар, Расулulloҳ: “Ундай бўлса, Нуъмоннинг ўзигагина бериб, бошқаларини маҳрум қилишинг дуруст эмас”, - дедилар.

Имом Бухорий ҳазратларининг буюклиги шундаки, улар ҳадислар тўплаб, уларни китоб ҳолига келтирганда, мавзуларнинг давомийлиги, изчиллигига алоҳида эътибор берганлар. Айниқса, “Адаб” китобида бу ҳолатни янада яққолроқ кўриш мумкин. Шундай қилиб, навбатдаги мавзу қўшничилик муносабатларига бағишланган. Жумладан, аввало, қўшни ҳаққига тўхталадиган бўлсак:

Ҳазрати Оиша айтадилар: Расулulloҳ (с.а.в.): “Ҳазрати Жаброил қўшни ҳақиқа риюя қилиш тўғрисида менга шу қадар кўп васият (топшириқ) қилдиларки, мен уни ҳатто молимга ҳам меросхўр қилиб қўйсалар керак деб ўйладим”, - дедилар.

Абу Шурайх ал-Ҳизоий (р.а.) айтадилар: Расулulloҳ: “Ҳар ким Аллоҳ Таолога ва қиёмат кунига ишонса, қўшнисига яхшилик қилсин, меҳмонини ҳурмат қилсин ва яхши-ширин сўзли бўлсин. Агар айтадиган яхши сўзи бўлмаса, унда гапиришдан тилини сақласин”, - дедилар.

Қўшниларга ҳадя улашиш борасидаги ҳадислар ҳам ибратлидир:

Ҳазрати Оиша айтадилар: “Мен Расулulloҳдан: “Ё Расулulloҳ! Менинг иккита қўшним бор, ҳадяни шулардан қайси бирига беришим керак?” - деб сўраганимда, Расулulloҳ: “Қайси биттасининг эшиги сенга яқинроқ бўлса, ўшанга берасан”, - дедилар.

Айни пайтда ёмон қўшнидан паноҳ тилашиш хусусида ҳадислар мавжуд:

Абу Ҳурайрадан ривоят қилинди: Расулulloҳнинг қилиб юрадиган дуоларидан бири шундай эди: “Эй Аллоҳ! Мен яшайдиган ердаги ёмон қўшнининг ёмонлигидан паноҳ беришингни сўрайман, чунки фоний дунёдаги ёмон қўшнидан кўчибгина қутулишинг мумкин”.

Абу Ҳурайра айтадилар: Расулulloҳ: “Қайси бир кишининг ёмонлиги ва озор беришидан қўшниси тинчимайдиган бўлса, у жаннатга кирмайди”, - деганлар.

Навбатдаги мавзуда етим болаларга меҳр-шафқат қилиш ҳақида сўз боради:

Мурра ал-Фаҳрий ибн Амр (р.а.) Расулulloҳ (с.а.в.)дан ривоят қиладилар: Расулulloҳ: “Етим боланинг тарбиятини ўз устига олган киши жаннатда мен билан шундай яқин бўлади”, - деб ўрта бармоқлари билан иккинчи бармоқлари (ибҳомлари)ни кўрсатдилар.

Асмо ибн Умайд (р.а.): “Қўлимда бир етим бола бор”, - деб ибн Сиринга айтди. Шунда ибн Сирин: “Ўз болангга қандай қарийдиган бўлсанг, қўлингдаги етимга ҳам шундай қаранг. Ўз болангни нима учун урадиган бўлсанг, етим болани ҳам шунинг учун ур!” - дедилар.

Фарзанди ўлган кишининг фазилати тўғрисида ҳам ҳадислар борки, унда инсонга кучли ирода ва сабр-тоқат талаб қилинади. Хусусан, бу ҳақда ҳадисларда шундай берилган:

Жобир ибн Абдуллоҳ айтадилар: Расулуллоҳ: “Кимнинг учти боласи вафот этса, бу Аллоҳ Таолонинг иродаси деб сабр қилиб ва шу сабри учун Аллоҳдан савоб умид қилса, у киши жиннатга киради”, - деганларида, биз: “Ё Расулуллоҳ! Агар унинг иккита боласи ўлиб, шунга сабр этган бўлса-чи?” - деб сўрадик. Расулуллоҳ: “Иккита бўлса ҳам”, - дедилар. Шунда Жобир ибн Абдуллоҳга: агарда Расулуллоҳдан: “Битта боласи ўлган бўлса-чи?» - деб сўраганда, Расулуллоҳ: “Битта боласи ўлган бўлса ҳам,” - дедилар.

“Адаб” китобида кишининг биродарига ва ўзгаларга яхшилик қилиши тўғрисида ибратли ҳадислар берилган: Қўбайса ибн Вурма ал-Асадий (р.а.) айтадилар: мен Расулуллоҳ ҳузурларида эдим. Шу пайтда Расулуллоҳ: “Бу дунёда яхшилик қилган кишилар охиратда яхшиликка эришадилар ва шариатда ёмонлик деб саналган ишларни қилувчилар охиратда ёмонликка дучор бўладилар,” - дедилар.

Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) гўзал ахлоқ, юксак одоб соҳиби бўлганлиги боис ҳам ушбу мавзуларга алоҳида эътибор берганлар. Имом Бухорий ҳам айнан шу мавзуларга оид ҳадисларни тўлиғича тўплашга ва ўзининг асарларига кириштишга ҳаракат қилган. Одоб мавзусидаги кенг қамровли ҳадислар ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Улар инсонларни том маънода одобли бўлишга, ота-она, қариндош-уруғ, ёру биродар, умуман, барча пок ниятли инсонларга меҳрли, шафқатли, саховатли бўлишга ундайди.

Абу Мансур Муҳаммад Мотуридий

Мовароуннаҳр дунё тамаддунининг йирик марказларидан ҳисобланади. Жумладан, бу кўҳна заминда ислом дини билан бир қаторда бошқа динлар ва маданиятлар эмин-эркин фаолият олиб борган. Улкага ислом динининг кириб келиши қадимдан мавжуд илм-фан, маданиятни янада юксакларга кўтарди. Хусусан, ислом дини билан боғлиқ илмлар, тафсирушунослик, ҳадисшунослик, фикҳ, калом ва бошқа қатор соҳалар ўзининг

янги, янада юксакроқ тараққиёт босқичига ўтди. Мана шундай соҳалардан бири ақида - калом ҳисобланади. Бутун ислом оламидаги икки йирик калом мактабининг бири - мотуридия айнан шу заминда юзага келди. Буюк мутакаллим, аллома Абу Мансур Муҳаммад б. Муҳаммад Мотуридий ушбу калом мактабига асос солди.

Мотуридийнинг туғилиш санаси ҳақида манбаларда турлича маълумотлар келтирилади. Мана шундай маълумотлардан бири сифатида 870 йил қабул қилинган. Шунга кўра юртимизда 2000 йил унинг 1130 йиллиги кенг нишонланди. Самарқандда унинг мақбараси қайта тикланди, янги меъморий обида яратилди, қатор халқаро илмий анжуманлар ўтказилди, китоблар чоп этилди.

Мотуридий бутун умрини асосан Самарқандда ўтказди. Ўз давридаги ислом илмларига оид асар, манбаларни, айниқса, ақидавий масалаларни чуқур ўрганди. Чуқур тафаккур, улкан салоҳият, кенг қамровли билим янги ақидавий йўналишга асос солинишига олиб келди. Мотуридийнинг шундай юксак илмий даражага эришишида устозларининг хизматлари катта. Жумладан, унга етук олим Абу Наср Аҳмад Иёдий, Абу Бакр Жузжонийлар устозлик қилганлар. Ўз навбатида Мотуридий ҳам Абу Аҳмад Наср ибн Аҳмад Иёдий, Абулҳасан Али Рустуфоний, Абдулкарим Паздавийларга ақида, калом, ислом илоҳиёти асосларини ўргатган.

Илмий тадқиқотлар Мотуридийнинг ўн бешга яқин асарлар яратганлигини кўрсатмоқда. Улар жумласига «Китоб таъвилот ал-Қуръон» ёки «Таъвилоти аҳлис-сунна», «Китоб ат-Тавҳид», «Китоб маахаз аш-шариа», «Китоб ал-жадал», «Китоб ал-усул», «Китоб байан ваҳмил-муътазила», «Китоб рад аваъилл-адилла лил-Каъбий», «Китоб ар-радд ала-л-Қаромита», «Китоб радд ал-усул ал-хамса» каби асарлари киради.

Мотуридийнинг юқоридаги катта илмий аҳамиятга эга асарлари барча мусулмон дунёсига кенг тарқалган. Шу боис, у ҳаётлик чоғидаёқ «Имом ул-ҳуда» - «Ҳидоят йўлига бошловчи имом», «Қудвату аҳлис-сунна» - «Аҳли сунна пешвоси», «Қолеъу абобилил-фитна вал-бидъа» - «Фитна ва бидъат тўдаларини қўпоровчи», «Имом ул-мутакаллимин» - «Мутакаллимлар имоми», «Мусаҳҳиху ақоид ил-муслимин» - «Мусулмонларнинг ақидаларини тузатувчи, ислоҳ қилувчи» каби шарафли номларга сазовор бўлган.

Мотуридий таълимоти ва асарларининг ўз давридаги, шунингдек, ҳозирги кундаги аҳамияти жуда беқиёс. Чунки ҳижрий иккинчи асрга келиб ислом аҳли орасида турли хилдаги келишмовчиликлар кўзга ташланиб қолган эди. Мана шун-

днй шароитда хорижийлар, мўътазилийлар, шиаликка манъуб сабаия, кайсония, мугирия, жаъфария, имомия, зайдия, имомия, наззория кабилар ислом ақидасини турлича талқин қила бошладилар. Бу каби фирқаларни «адашган фирқалар» деб атаганлар ва уларнинг диний сиёсий иддаолари натижасида тўқнашувлар рўй берган, мусулмонлар қурбон бўлганлар.

Мотуридий мана шундай зиддиятли шароитда яшаса ҳам, унинг билими, тафаккурини ислом динининг софлигини сиқлаб қолишга қаратди. Жумладан, у ислом ақидаси асосларини тартибга келтирди, ислоҳ қилди, тушунарли тарзда ақида асосларини баён қилиб берди. Шу тариқа турли адашган фирқаларнинг илмий асоссиз эканлиги ва улар кўтариб чақаётган даъволарнинг асл ислом моҳиятига мос келмаслигини классик манбалар асосида кўрсатиб берди.

Мотуридий таълимотини яққолроқ тасаввур қилиш ҳамда ислом ақидасидаги мўътадиллигини тушуниш учун айрим далилларни келтириш мумкин.

Жумладан, мўътазилийлар маълумотларни қабул қилишда фақат ақлга суяниш керак десалар, мотуридийлар ақл билан нақлни қўшиб фойдаланиш зарур деб биладилар;

- Мўътазилийлар банда ўз феъл ва ҳаракатларини ўзи иритади, десалар, мотуридийлар банданинг яхши, ёмон феъл ва ҳаракатларини Аллоҳ яратади, дейдилар;

- Мўътазилийлар Аллоҳни охиратда кўриш мумкин эмас, дейдилар. Мотуридийлар охиратда, жаннатда мўъминлар Аллоҳнинг дийдорини кўрадилар, деб айтадилар;

- Мўътазилийлар жаннат билан дўзахни Аллоҳ ҳануз яратмиган дейдилар. Мотуридийлар улар яратилган, ҳозирда мавжуддир дейдилар;

- Мўътазилийлар «Қабрда азоб ҳам, роҳат ҳам йўқ. Охиратда тарозу, Пулсирот кўприги, ҳавзи Кавсар, шафоат каби нарсалар ҳам бўлмас» - дейдилар. Мотуридийлар уларни ҳақ деб биладилар;

- Мўътазилийлар имоннинг шартлари учта, яъни тил билан иқрор, дил билан тасдиқ, амал билан тасдиқ ва амал билан ижро этиш десалар, мотуридийлар имоннинг шартлари иккита, яъни пайғамбаримиз келтирган барча хабарни тил билан иқрор этиш ва дил билан тасдиқлаш. Амал хоҳ савоб бўлсин ва хоҳ гуноҳ, уларнинг ўрни бошқа деб таъриф этадилар;

- Гуноҳи кабира қилган мусулмон имондан чиқади, лекин куйфга дохил бўлмай аросатда қолади, деб мўътазилий-

лар айтган бўлса, мотуридийлар кабира соҳиби мўъминлиги-ча қолади, фосиқ бўлса-да кофир бўлмайди. Тавбасиз вафот этган осий бандалар ҳукми Аллоҳнинг хоҳишига ҳавола дейдилар;

- Муқаллид, яъни бошқаларга тақлид қилиб, ўзини му-сулмон санаб юрувчилар имони мўътазилийлар наздида мақбул эмас. Мотуридийлар эса уни мақбул санайдилар;

- Мўътазилийлар ва ашъарийлар имон кўпайиб-озайиб туради десалар, мотуридийлар имон яхлит нарса, у кўпаймайди ва озаймайди, балки унинг нури гоҳида кўпайиб, гоҳида хиралашиб туради дейдилар.

Мотуридий таълимотининг ва айниқса илоҳиётининг асослари унинг давримизгача етиб келган «Китоб ат-Тавҳид» - «Аллоҳнинг ягоналиги ҳақидаги китоб»ида акс эттирилган. Ушбу китоб ўз ҳажми, фикр бойлиги ва услубига кўра, Мовароуннаҳрда ўзидан аввал илоҳиёт соҳасида яратилган жами асарлардан устун туради. Бу асар исломнинг асосий ақидаларини жамлаб, уларга қулай таърифлар бериш билан чекланмайди. Унинг мақсади - бутун ислом илоҳиётини тафтиш этиш ва уни инкор этиб бўлмас далиллардан ташкил топган яхлит тизим сифатида тан олиш лозимлигини кўрсатиб бериш.

«Китоб ат-Тавҳид» доирасига киритилган ҳамма мавзулар ҳам бирдек қиммат касб этмайди, зеро, уларнинг баёни ва таҳлили ўзининг қисқа ёки давомлилиги билан бир-биридан анча фарқ қилади. Асарнинг мақсадлари баён этилган муқаддима қисқартирилган кўринади. Бевосита муқаддимадан кейин келган ва каломнинг дастлабки катта муаммоси - дунёнинг фонийлиги ва онтологик тузилишига бағишланган бир неча варақдаги мулоҳазалар янада ихчамроқ кўринади. Шундан сўнг баён усули анча батафсиллик касб этади. Бу, масалан, Аллоҳ тавсифи ва ягоналигининг ҳимояси масаласи марказий ўринни эгаллаган кейинги парчада, айниқса, яққол намоён бўлади. Бундан кейинги фаслларда, жумладан, пайғамбарлар таъсири, гуноҳ ва жазо, шунингдек, имонни тўғри тушуниш ҳақида сўзлар борганда ҳам далиллар гоят синчковлик билан ва аниқ ифода этилади.

Муаммоларнинг бундай изчилликда келиши матнга хос хусусият бўлмай, у ёки бу даражада ислом рисоаларининг одатий тузилишига мувофиқдир. Мотуридий айрим парчалар ичида риоя қилган тартиб ҳам калом илмида қабул қилинган муайян низомга асосланади. Баъзи ўринларда Мотуридийнинг мулоҳазалари қайтариқлар эвазига чўзилиб кетган ва баъзи жойларда у депсиниб қолган. Бунинг сабаби, муаллиф ўзининг тобора тезлашаётган баёнига иккита секинлаштирувчи унсур қўшганидир.

Улардан биринчиси ва энг кўп учрайдигани шундаки, муаллиф кўриб чиқилган муаммога яна қайтиб, бошқа рақибларининг исмларини номма-ном кўрсатиб, мунозарага киришади. Яъни, Мотуридий тўғри деб ҳисоблаган якуний ҳукм ўқувчига аллақачон маълум: аммо билдирилиши мумкин бўлган эътирозлардан ҳимоя қилинади ҳамда қарама-қарши ҳукм қабул қилинган тақдирда юзага келадиган хато ва зиддиятларни кўрсатиш йўли билан янада тасдиқланади. Шу каби мулоҳазалар мисолида ислом илоҳиётининг диалектик тузилиши янада аниқ намоён бўлади ва унинг, ўз навбатида, муаллифимиз услубигагина эмас, балки каломга хос умумий нуусият эканлиги бизга маълум.

Иккинчи унсур, аксинча, фақат «Китоб ат-Тавҳид»га хос. Шу ўринда бутун матн давомида тез-тез учраб турадиган баён ва далилларнинг маълум ўринларда қайтарилиши кўзда тутилмоқда. Мотуридий томонидан йўл қўйилган хато эмас, балки китобнинг ўзига хос услубда ёритилганини билдиради. Аммо буни аниқлаш учун бундай қайтариқларни шунчаки кўриб чиқишнинг ўзи кифоя қилмайди. Бунинг учун кўпроқ «Китоб ат-Тавҳид» асарининг умумий кўринишини тиклаш лозим бўлади, шунда ички тузилиши Мотуридий томонидан қандай тасаввур этилгани ва ишлаб чиқилганини кўриш мумкин.

«Китоб Таъвилот аҳли сунна» асари Мотуридийнинг иккинчи йирик асари ҳисобланади. Абулюср Паздавийнинг таъкидлашича, «Таъвилот» ўз соҳасида мисли йўқ асардир, Мотуридийгача бўлган муаллифлар томонидан бу даражадаги бирорта асар яратилган эмас ва бу соҳадаги бирорта асар унинг даражасига ета олмайди. Ушбу асар ўз давридаёқ кўплаб етук олимларнинг диққатини тортган. Жумладан, Аловуддин Муҳиммад б. Аҳмад ас-Самарқандий (ваф. 587/1191) асарга каттагина шарҳ ёзган.

«Таъвилот» асари ҳозирги кунга қадар қўлёзма ҳолида қолиб келмоқда. Унинг айрим қисмлари, жумладан, Қуръондаги Фотиҳа ва Бақара сурасининг 141-оятигача бўлган қисми бир жилд қилиб Қоҳирада нашр этилди. Шунингдек, Даккада 1981 йили асарнинг бошланиш қисми чоп этилган. Умуман, «Таъвилот аҳли сунна» Қуръон тафсириларининг энг қимматлиси ва диққатга сазовори ҳисобланади.

Ал-Мотуридий Аллоҳнинг яхшилик паноҳи эканлиги, кишиларнинг эзгулик йўлида бирлашиб, яқдил жамоатчилик фикри шаклланишига халақит беришидан юқори туриши, аксинча, унинг айнан яхшилик қилиш йўлидаги жамоатчилик фикрига йўл бериши уларга савоб ёзилишини асослаб

беради. Зеро, Мотуридий фикрига кўра, кишиларнинг яхшилик йўлида бирлашишлари уларнинг моҳият мазмунини ташкил этади. Аллоҳ кишиларга эътиқод этиш, ихтиёр қилиш ва тўғри йўлда фаолият, амаллар юритиш имкониятини берган. Кишилардан бирор бир имкониятнинг олиниши, уларни эътиқод ва амал мажбуриятларидан халос этади. Демак, Мотуридий фикрига кўра, кишилар мустаҳкам эътиқод, асосланган ихтиёр, ирода бирлиги негизларида тўғри йўлга кирадилар. Мотуридий Абу Ҳанифа асослаган назария асосида барча амалларни, хусусан, меъёрлар, эътиқодлар, қоидалар, фаолиятларни Аллоҳ яратади, аммо уларнинг барчасини инсон танлайди ва ўз ихтиёри билан амалга оширади, деб қарайди. Танлаш ва ихтиёр қилиш жараёнларида инсоннинг масъулияти, эътиқодий жавобгарлиги намоён бўлади.

Агар инсонлар яхшилик йўлида бирлашсалар, улар Яратганнинг қўллаб-қувватлашига умид қилсалар бўлади, яъни «Тавфиқ» кучга киради, агар улар ёмонлик йўлида бирлашсалар, Аллоҳ ўз ғимоясидан бундай кишиларни чиқариб ташлайди, яъни «Хизлан» кучга киради деб таъкидлайди.

Мотуридий жабарийларнинг «инсоннинг ҳамма амаллари олдиндан унинг тақдирида ёзиб қўйилган, шу боисдан у ўзи қилаётган ишларга масъул эмас», деган нуқтаи назарини ҳам, қадарийларнинг «Аллоҳ инсон фаолиятлари ва амалларига ғимоячи эмас», деган нуқтаи назарини ҳам асосли танқид қилиб, инсон яхши ва ёмон амалларни ўз эркига кўра танлаши ва бу йўлда Аллоҳнинг мададини олиши назариясини илгари суради.

Умуман, Абу Мансур Мотуридийнинг шахси, илмий маънавий меросига узоқ муддат эътибор бермай келинди. Лекин бу беназир мутакаллим ўз давридаёқ ислом ақидаси бобида катта оламшумул вазифаларни амалга оширган. У исломни турли зарарли қарашлардан, ёт таълимотлардан сақлади. Ўз асарларида мўътадил исломни ёқлаб чиқди; исломни бузишга ҳаракат қилган оқимларга зарба берди. Шу нуқтаи назардан ҳам Абу Мансур Мотуридий ҳаёти, унинг чуқур илмий асарлари бугунги кунда ҳам ўзининг долзарблигини йўқотган эмас.

Маҳмуд аз-Замахшарий

Хоразм воҳасида азалдан жаҳон илм-фани, маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган, илм-фаннинг турли соҳаларида

омирли ижод қилган, донғи бутун мағрибу машриққа тарқалган кўплаб алломалар етишиб чиққан. Бу табаррук заманида таваллуд топган буюк алломалардан бири Абул Қосим Муҳмуд Замахшарийдир.

Олим ҳижрий 467-сана ражаб ойининг йигирма етинчисида - чоршанба куни (мелодий ҳисобда 1075 йилнинг 19 мартида) Хоразмнинг катта қишлоқларидан бири Замахшарда таваллуд топган. У Маккада яшаган пайтда исқандариялик бир шогирди, «Ал-Ақд ас-самийн фи таърих ал-бадал ал-амийн» номли тарихий асарнинг муаллифи Шаҳобуддин Аҳмад ибн ал-Ҳусайн ал-Моликийга йўллаган мактубида ўзи ҳақида «Мен Маҳмуд ибн Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Хоразмийман, кейин аз-Замахшарийман. Хоразмнинг бир қишлоғига (Замахшарга) мансубман. Замахшар туғилган юртимдир», деб ёзган.

Замахшарийнинг отаси унчалик бадавлат бўлмаса-да, ўз динининг саводли, анча тақводор, диёнатли кишиси бўлган. Аксар вақтини Қуръони карим тиловати-ю, тоат ибодат билан ўтказган. Замахшардаги бир масжидда имомлик ҳам қилган. У хулқи-атвори яхши, ширинсухан ва гоятда мурувватли киши бўлган. Бу фазилати билан эл орасида катта обрў-эътибор топган.

Унинг онаси ҳам тақводор ва диёнатли аёллардан ҳисобланган. Асарларидан бирида ўз волидаси ҳақида келтирган ушбу маълумотлар онасининг оққўнгиллигидан далолат беради ва бу ҳақда у шундай ёзади: «Ёшлигимда бир воқеа бўлган эди. Кунлардан бир кун бир чумчуқни тутиб олиб оёқларини ил билан маҳкам боғладим. Бироқ чумчуқ қўлимдан чиқиб кетиб, девор орасига (инга) кириб беркинди. Мен уни индан тортиб чиқариб олдим. Оёғига боғланган ипнинг сиқиши натижасида қушнинг оёғи узилиб (кесилиб) тушди. Бундан онам қаттиқ хафа бўлиб “Сенинг бу қилган ишингга Аллоҳнинг илбатта жазоси бўлади деб койидилар”.

Маълумки, Замахшарийнинг бир оёғи чўлоқ бўлиб, у бутун умр ёгоч оёқда юрган. Унинг чўлоқлиги сабаблари ҳақида ёзилганларида тарихчилар ҳар хил ривоятлар келтиришади. Шулардан бири онасининг қарғиши бўлган, деб таъкидлайдилар. Ана шу маълумотларга таяниб айтиш мумкинки, олимнинг ёшлик йиллари диний, тақводор оилавий муҳитда шаклланиб, камол топган. Бунга қўшимча назмий асарларидан бирида ота-онасию, оила аъзоларидан бирортаси ҳам на шароубу, на бошқа ичимликни мутлақо истеъмол қилмаганини илоҳида таъкидлаши ҳам бу фикримизни янада ойдинлаштиради. Афтидан, Замахшарийнинг отаси серфарзанд бўлган.

Чунончи, у ўз қасидаларидан бирида фарзандлари кўп, оила-си катта бўлгани учун отаси рўзгор тебратиб, тирикчилик йўлида тинмай меҳнат қилгани ҳақида ёзади.

Замахшарий дастлабки билимни она юрти Замахшарда ўз даврининг илмли кишиларидан саналган отасидан олди. Бир оёғи чўлоқ бўлиб қолгач, отаси оғир меҳнатга ярамайди, деб тикувчилик ҳунарини эгалласин, деган ниятда уни бир кийим тикувчи устага шогирдликка бермоқчи бўлади. Аммо ёшлигидан илмга кучли ҳавасманд Маҳмуд отасидан ўзини мадрасага ўқишга юборишини илтимос қилади. Ўғлидаги илмга зўр иштиёқ, ҳавасни сезган ота унинг илтимосини бажо келтиради. Ана шу пайтдан бошлаб ёш Замахшарий илм-фаннинг турли соҳалари билан қизиқиб, ўз тенгқурлари орасида зўр қобилияти ва катта истеъдодини намоён қила бошлайди. Мадрасада ўқиладиган илмларни, айниқса, араб тили ва адабиёти, диний илмлар мажмуасини тўлиқ эгаллайди. Шу билан бир қаторда ўша даврда илм аҳллари орасида муҳим ҳисобланган хаттотлик санъати сиру асрорларини ҳам мукамал ўзлаштириб олади.

Маҳмуд Замахшарий бизга улкан илмий мерос қолдирган. Ҳозирга қадар олим қаламига мансуб 66 та асар борлиги аниқланган. Алломанинг энг машҳур асарлари сифатида «Ал-Кашшоф», «Ал-Муфассал», «Атвоқ уз-заҳаб», «Мақомот», «Рабиъ ул-аброр ва нусус ул-ахёр», «Муқаддамат ул-адаб», «Ал-Фоиқ фи ғариб ил-ҳадис», «Асос ул-балоға» ларни келтириш мумкин. Замахшарий узоқ муддат Байтуллоҳда яшагани ҳамда ўзининг машҳур «Ал-Кашшоф» асарини яратгани учун «Жоруллоҳ» яъни «Аллоҳнинг қўшнисини» унвонига, араблар ва бошқа миллатларга араб тилидан таълим бера оладиган даражада кучли илмий салоҳиятга эга бўлганлиги сабабли «Устоз ул-араб вал-ажам» яъни «Араблар ва араб бўлмаган миллатларнинг устози» каби шарафли номларга сазовор бўлган.

Маълумки, Маҳмуд Замахшарий мўътазилия оқимига мансуб бўлган, лекин диний уламоларимизнинг фикрича, умрининг охирида аҳли сунна вал-жамоа эътиқодига ўтган. Замахшарий мазҳаб борасида ҳанафийлик мазҳабига алоҳида эътибор беради. Унинг илмга таянадиган, мўътабар мазҳаблардан эканлигига ишора қилади, юқори баҳолайди. Жумладан, олим ўзининг «Руус ул-масоил ал-хилофия байн ал-ҳанафия ваш-шофиъия», яъни «Ҳанафий ва шофий мазҳаблари ўртасидаги асосий қиёсий масалалар» асарида юқоридаги мазҳаблар ўртасида ҳукмида ихтилоф бўлган 406 масалани баён қилади. Эътиборга лойиқ жиҳати шуки, Замахшарий ҳанафийлари далилини «бизнинг далилимиз» деб зикр қилади.

Жумладан, «Навобиг ул-калим» асарида қуйидагича ёзади: «Аллоҳ таоло еру заминни баланд ва улуғвор тоғлар билан бениганидек, дини исломни ҳам Имом Аъзам Абу Ҳанифа (р.а.) илмлари билан яшнатиб, барака берди»;

«Саховат ва халимлик Ҳотамтойга мансубдир, дин бўлса, дини исломдир, илм эса Имом Аъзам Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собит (р.а.) илмидир»;

«Имом Аъзам Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собит (р.а.) ҳазратларининг мазҳабиغا мансуб бўлган мўътабар, қадрли ва эътиборли имомлар дини исломнинг тизгинларидир».

Маҳмуд Замахшарий ўз асарларидаги тасаввуфий гоёларда биркамол инсон, унинг комилликка етишишига алоҳида эътибор беради. У инсон камолотидаги энг асосий пойдевор илм деб ҳисоблайди. Илм инсонларга ҳаётда ўз ўринларини топишига ёрдам беради, нохуш ҳолатлардан асрайди, деб уқтирилади. Жумладан, «илмли бўл ёки илмга таяниб иш тутадиган бўл, лоақал илми тинглаб эшитадиган бўл, бироқ тўртинчиси бўлма, чунки касодга учраб ҳалок бўласан», деб ёзади Замахшарий.

У илмга эга бўлиб, лекин унга амал қилмайдиганлар албатта завоқ топилгани таъкидламоқда. Чунки инсон доимо илм, янгли идрок билан иш тутиши лозим.

Замахшарий илмли кишилар, олимлар жамиятнинг пешқадим вакиллари бўлиб, улар хайрли ишларга бош бўладилар, деб уқтиради:

«Еру заминнинг кўркемлиги олимлар билан бўлса, осмону филлакнинг зийнати эса юлдузлар биландир»;

«Ловуллаб ёнаётган оловни сув ўчиргани каби нодон одамлардан чиқаётган алангани ҳақиму оқил одамлар сўндирарлар», деб ёзади олим.

Замахшарий инсонларни ўзлари қатори инсонларга нисбатан доимо шафқатли бўлишга чақиради, уларнинг бошларига бирор-бир мусибатли иш тушганда дарҳол ёрдам қўлини чўшишга ундайди ва «Агар бирор қайғу алам юз бергани ёки тибзияли жойни эшитсанг дарҳол у ерга бор», «Одамларнинг юртири кучлиси уларнинг ичидаги энг унутувчисидир, кўнгилларнинг энг юмшоғи салобатлигию шафқатлисидир» дейди.

Маҳмуд Замахшарийнинг тасаввуфий қарашлари акс этган асарларидан бири унинг «Мақомат» асари ҳисобланади. «Мақомоти Замахшарий» шу вақтга қадар махсус тадқиқ этилган эмас.

Маҳмуд Замахшарий ўзининг «Мақомат аз-Замахшарий» асарини ҳижрий 512 йил ражаб ойининг бошида ёзиб тугатган. Асарнинг ёзилиш сабабларини олим асар муқаддима-

сида баён қилган. Маълумки, Маҳмуд Замахшарий 512 йил арафасида жуда оғир дардга чалинади. Кунлардан бир кун у туш кўради ва тушида: «Эй Абул Қосим! Ажал - ҳақиқатдир ва орзу-умидлар эса алдамчидир!» деган овозни эшитади.

Касалликдан тузалгандан сўнг ўзининг «Мақомат» асарини яратган. Замахшарий аксарият асарларини ҳукмдорларга атаб ёзган, жумладан, «Муқаддамат ул-адаб»ни Хоразмшоҳ Алоуддавла Отсизга, «Мақомат»ни эса Макка амири Ибн Ваҳҳосга бағишлаган. Лекин манбаларда кўрсатилишича, ҳукмдорлардан унинг кўнгли тўлмаган ва кейинчалик умуман уларнинг саройига бормасликка, уларга атаб шеър ва қасидалар битмасликка, мол-дунё тамасидан воз кечиб, бутун умрини илм-фанга бағишлашга қарор қилади.

Маҳмуд Замахшарийнинг «Мақомат аз-Замахшарий» асари Макка амири Абул-Ҳасан Али ибн Ҳамза ибн Ваҳҳосга туҳфа қилинган. Олимнинг мақома жанрида қалам тебратишига унинг замондоши Ҳаририй томонидан яратилган мақомалар сабаб бўлган эди. Замахшарий Ҳаририй мақомаларидан илҳомланган бўлса ҳам, лекин уларга кўр-кўрона эргашиб тақлид қилмади, балки мақомаларга янги йўналиш бериб, мақомаларининг илмий аҳамиятини кўтарди. Ҳаририй мақомаларининг қаҳрамонлари Ҳорис ибн Ҳаммом ва Абу Зайд ас-Саружийдир. Ҳаририй мақомаларида мақомалар сюжети мана шу қаҳрамонларга боғлиқ. Аммо Замахшарий мақомаларининг қаҳрамони муаллифнинг ўзидир. Таркибий тузилиши жиҳатидан Ҳамадоний ва Ҳаририй мақомалари бир хил, яъни ровий томонидан ривоят қилинади. Ҳамадоний мақомаларида «ҳаддасана Иса ибн Ҳишом қола» деб бошланса, Ҳаририйда ровий Ҳорис ибн Ҳаммомдир. Замахшарий мақомаларида «Эй Абул Қосим» деб, ўз-ўзига хитоб қилиш билан бошланади. Юқоридаги асарларнинг барчаси эллик мақомадан иборат.

«Мақомот аз-Замахшарий» асари ҳам 50та мақомадан ташкил топган. Бу элликта мақома турли мавзуларни ўз ичига қамраб олган бўлиб, турли мажлисларда, ўтиришларда панд-насихат, ўғит тариқасида сўзлаш учун керак бўладиган ҳикматли сўзлар, бадий санъатлар, шеърини парчалар, масаллар, ҳикоятлардан иборат. Мақомалар мазмунларига кўра қуйидагича номланган: Мақомат ал-марошид, мақомат ат-тақво, мақомат ар-ризвон, мақомат ал-иръиво, мақомат аз-зод, мақомат аз-зуҳд, мақомат ал-иноба, мақомат ал-ҳазар, мақомат ал-эътибор, мақомат ат-таслим, мақомат ас-самт, мақомат ат-тоат, мақомат ал-мунзира, мақомат ал-истиқома, мақо-

мит ит-таййиб, мақомат ал-қаноат, мақомат ат-таваққи, мақо-
мит аз-зулф, мақомат ал-узлат, мақомат ал-иффат, мақомат
ин-надам, мақомат ал-вилоя, мақомат ас-силоҳ, мақомат ал-
иклос, мақомат ал-амал, мақомат ат-тавҳид, мақомат ал-ибо-
дат, мақомат ат-тасаббур, мақомат ал-хашия, мақомат ижти-
ноб аз-зулма, мақомат ат-таҳажжуд, мақомат ад-дуо, мақомат
ит-тисаддуқ, мақомат аш-шукр, мақомат ал-усувва, мақомат
ин-насх, мақомат ал-мууроқабат, мақомат ал-мавт, мақомат ал-
фурқон, мақомат наҳю ʻан ал-ҳаво, мақомат ат-тамассук, мақо-
мит аш-шаҳамат, мақомат ал-ҳумул, мақомат ал-азм, мақо-
мит ас-сидқ, мақомат ан-наҳв, мақомат ал-аруз, мақомат
ил-қавофий, мақомат ад-дивон, мақомат айём ал-араб.

Маҳмуд Замахшарийнинг «Мақомат аз-Замахшарий» аса-
ри ҳақида батафсил маълумотга эга бўлиш учун унинг тарки-
бий таҳлилига назар солсак. Биринчи мақома «Мақомат ал-
мирошид» деб номланган. Бу мақомада аз-Замахшарий
яхшилик ва ёмонликни бир-бирига таққослайди. Унинг фик-
рича, яхшилик қанча бўлса ҳам оз. Яхшилик инсонни доимо
ўзинга жалб қилаверади. Лекин ёмонлик озгина бўлса ҳам,
унинг зарари катта, у ҳалокатга бошлайди. Агар инсон иззат-
икром, обрў-эътиборга эришишни хоҳласа, фақат яхшилик
қилиши керак. Инсон ҳамиша огоҳ бўлиши, огоҳ кишигина
қидоятга эришиши мумкин. Шунингдек, инсон ўз нафсини
жиловлаши керак. У залолатга кетган инсонларни худди за-
ҳирли илонга ўхшатади. Уларнинг заҳаридан ҳеч нарса қутқ-
ири олмайди. Фақат инсондаги Аллоҳга бўлган тақвогина,
уларнинг заҳри кучини йўқотади. Нафсларига қул бўлган
инсонлар ҳақида фикр юритиб, шундай дейди: улар нафсла-
ри деб залолатга кетадилар. Аллоҳ ҳар бир инсоннинг ноласи-
ни эшитади ва уларга нажот топиш учун имконият беради.
Лекин улар ўз нафсларига эргашган ҳолда тўғри йўлдан ада-
надилар. Мақома сўнгида у ўзига ўзи шундай дейди: «Сен
ўзингни уларнинг ичига урмагин. Агар сен уларга аралаш-
санг, ҳолингга вой. Сен улардан йироқлашсанг, Аллоҳнинг
физли билан нажот топиб, ўз ниятингга эришасан».

Тақво мақомаси эса умрнинг қисқалиги, у бизнинг қўли-
мизда эмаслиги, дунёнинг зебу зийнатларига берилиб, уни
инада қисқартирмасликка чақиради. Бу дунёнинг зийнатла-
ри инсонни йўлдан адаштиришини айтиб, ўзига ўзи, агар сен
фозил инсон бўлсанг, тўғри йўлни танлаб олгин ва шу йўл
сени қидоятга олиб борсин, дейди. Унинг фикрича, дунё зебу
зийнатларидан сақлайдиган устун - бу тақво устунидир.

Ризвон мақомасида, ажал - ҳақиқат, орзу ҳаваслар ўткин-

чи нарсалардир, дейди олим. Унинг фикрича, инсоннинг хайрли ишлари қолади, ёмон ишлар эса ўтиб кетади, шунинг учун инсон савоби кам, гуноҳи кўп ишларни қилишдан ўзини тийиши керак. Сен икки иш ўртасида турибсан, биринчиси бир соатлик лаззат, лекин ундан кейин афсус-надомат ва бахтсизлик бўлади. Иккинчиси эса бир соатлик машаққат ва лекин ундан кейин абадий бахт-саодат, фаровонлик бўлади. Жаннатдан, Аллоҳнинг розилигидан қочиб, бахтсизлик сари шошилиб, Аллоҳнинг ғазабини келтириб, дўзахга чолиб кетишга ҳеч қандай баҳона, сабаб бўлиши мумкин эмас. Нафсу ҳаво, обрў-эътиборга бўлган муҳаббат сени шаҳватнинг асирга айлантириб қўяди ва сенга дунёни бир тип-тиниқ сувдек кўрсатади. Лекин мана шу тиниқ сув остида балчиқ, лойқа бор. Сен кўрган гўзаллик, жимжимадорлик ортида, албатта, бало бўлади. Фақат инсон ақл-идрокигина уни шу балолардан сақлаб қолиши, бундай ишлардан қайтариши мумкин.

Маҳмуд Замахшарийнинг замон талабларига жавоб бера оладиган, инсонларни эзгулик, хайрли ишларга ундаб, уларни бузгунчилик, ҳасад, ёмон ишлардан қайтаришга қаратилган асарларидан бири унинг «Атвоқ уз-заҳаб фил-мавоъиз вал-хутаб» асаридир. Мирзо Юсуфхон Аштиёнийнинг таъкидлашича, юз мақомадан иборат ушбу асарни Маҳмуд Замахшарий Байтуллоҳни тавоф қилган вақтида ёзган. Унда ҳам инсон тарбияси, етук комил инсон масаласи, жамият ҳаётига салбий таъсир қилувчи иллатлар, шунингдек, инсонлардаги кибру ҳавонинг зарари ҳақида фикр юритилади. Замахшарий инсонга доимо илми, адабли, тақводор бўлишни, булар инсонга энг меҳрибон ота-она каби яқин бўлишни уқтиради. Ота-она ўз фарзандларига доимо яхши ният қилиб, уларга эзгулик тилаганлари каби, илм, адаб ва тақво инсонга тўғри йўлни кўрсатади. Жумладан, биринчи мақома билан танишсак, унда олим шундай ёзади: кишининг қадрини дину диёнати, илму маърифати ошириб қўйса, унинг фақирлиги ва етимлиги буну тушира олмайди. Шунингдек, кимда ким ёмон сифатлари ва нодонлиги туфайли қадрини туширган бўлса, у ҳеч вақт бойлик ёки насл билан уни тиклай олмайди. Инсоннинг асл отаси бу унинг адабидир. Адаб бебош фарзанд учун отадан ҳам яхши тарбиячи. Тақво-парҳезкорлик эса инсоннинг асл онасидир. У онадан ҳам дилкашроқ. Ўзингни шу икки меҳрибон мураббий бағрига топшир ва улардан зинҳор айрилма. Шундагина сени Тангри таоло ўзининг неъматлари билан сероб қилур ҳамда ҳаётинг файзу барокотли бўлур.

Маҳмуд Замахшарий инсонни камтарликка ундаб, ман-

манликдан йироқ бўлишга чақиради. Шундагина инсон ҳасадгўйлар гинасидан холи бўлади. Чунки элнинг маълум ва машҳур инсонлари доимо турли қийинчиликлар, ҳасад ва бўҳтонларга учраб турадилар. Буларни таърифлаб Замахшарий шундай ёзади:

«Халқ аро маълум ва машҳур бўлиш учун имкони борича ўзинини камтар ва забун тут. Номингни эл аро овоза қилай десинг, ўзингни ном-нишонсиз тутишга ҳаракат қил. Машҳурликдан кўра махфийликни афзал тут. Шуҳратдан кўра хилматни аъло бил. Шундай қилсанг, ранжу кулфат чангалидан калос топиб, гина-ҳасад балосидан узоқроқ бўларсан. Зеро, фиоли шараф эгалари доимо ҳасадгўйлар ҳасадида ва гиначилар гинасидан холи бўлмаслар».

Кейинги мақомалардан бирида Замахшарий ёзади: энг бахтсиз одам ким дейилса, мен айтардимки, у мол-дунёсини оқлаб, эҳтиёт қилувчи, обрў-эътиборининг бемалол тўкилишига рози бўлувчи, қадр-қимматини поймол қилишсада, бойлиги бут бўлишини истовчи кишидир. Энг бахтли одам шуки, у хушсуҳбат ва файз-футуҳли бўлиб, мазкур йўлдан юрмай. Ун оморчиси ва хазиначисига бойлигидан доим муҳтожларга ёрдам кўрсатишни амир қиладиган, ўз нафси ҳавоси жўш урганда жим бўл, деб босиб қўядиган, нафсонияти енгиллик қилганда уни енгиб мақтов ва таҳсинга сазовор бўладиган кишидир.

Демак, Маҳмуд Замахшарий инсонни комилликка етакловчи эзгу хислатлар ҳақида гапириб уларни тўғри йўлга бошлайди. Шунингдек, улардаги кибру ҳаво, манманлик, шуҳратпарастлик, илмсизлик, ҳасадгўйлик қаби иллатларни қоралайди.

Ўзининг бошига тушган қийинчиликларга чидамли одам дўстларидан ўтадиган азиятларга ҳам бардошли бўлур. У биронинг қилган ёмонлиги учун жазо бериш ўрнига, ўзига олмай ёнидан ўтказиб юбораверади. Ана шундай одамга Аллоҳ томонидан гина-ҳасадсиз дил берилган, соф виждон ато этилган дейилади. Қалби ёмонлик билан йўғрилган ва ёгланган қоғоздаги ёзув ранги осон кетган каби дилидан эзгулик осон кетадиганларга Аллоҳ қиргин берсин, дейди Замахшарий.

Олим инсонларни доимо эзгулик, яхшилик қилишга чақиради. Мана шу ишлар инсоннинг маънавий пок, бегараз, яхши тилакли бўлишига олиб келади.

Аввал қилиб келган ҳайрлигу эзгуликларингизга кейин ҳам эзгулик қўшаверинг, чунончи, қушнинг қанотидаги кичик патлари катта патларига мададкордир, деб ёзади.

Эзгулик, хайрли ишларга астойдил кириш, уларни пай салга солиб, кейин қиларман, деган ўйлардан воз кеч, шай тон йўлдан урадиган шошма-шошарлик билан эмас, тафаккур ва идрок билан иш тут.

Ақл-идрок ва шароитга амал қилиб иш тутган банда асл ва иккинчи даражали мақсаду матлабларини жам қилиши муқаррардир.

Инсоният тўғри йўлни танлаб, илгари бориши, ҳаётда ўз ўрнини топишида унга ҳамроҳ кишиларнинг таъсири ҳам катта. Шу нуқтаи назардан, Замахшарий йўлдош, дўстга нисбатан огоҳ бўлишга чақиради. Агар ёмон йўлдошга эргашсанг, унинг оғуси билан заҳарланасан, яхшиси, унинг душманлари жумласидан бўл, дейди Замахшарий, шунда унинг оғусию заҳматидан қутулсан.

Кимки бахт-иқболли, солиҳ кишиларнинг этагига ёпишса, у албатта муроду мақсадига эришиб, хайру барака топур.

Замахшарий айрим инсонлар ўзларининг яқин қариндош уруғлари, биродарларига яхшилик қилмай, бегоналарга хайру эҳсон қилиб, ёрдам кўрсатишларини айтади. Ваҳоланки, улар ўз яқинларининг муҳтож, бечораҳол эканликларини биладилар. Лекин бундан кўз юмиб, билмаганликка оладилар. Уларнинг бу қилиқлари туяқушларга ўхшайди, чунки туяқушлар ўз тухумларини ташлаб, бошқа қушларнинг тухумларини босиб ётадилар. Замахшарий барча яхшилик, эзгулик, хайру эҳсон, мурувватни аввал ўз яқинларига, сўнгра бошқаларга кўрсатиш лозимлигини уқтиради.

Олим жамиятдаги, ҳаётдаги энг оғир иллатлардан бири сифатида порахўрликни келтиради. У пора сабабли ноҳақлик юзага келишини таъкидлаб, ундан зolimлик вужудга келишини айтади. Жумладан, Замахшарий шундай ёзади:

«Ислом динида икки «шин» ҳарфлари катта айблардандур, бири - ҳокимларга ришват (пора) бериш бўлса, иккинчиси айблларга шафоат қилиш. Шу сабабли, пайгамбар алайҳиссаломдан: «Лаъна оллоҳу ар-роший вал-мусташий» яъни ришват (пора) олувчига ҳам, берувчига ҳам Аллоҳ таолонинг лаънати бўлсин» деган ҳадиси шариф содир бўлгандир.

Маҳмуд Замахшарий ҳалоллик, поклик, тоза меҳнат эвазига топилган барча нарсани эъзозлаш, авайлаш, ўз ўрни билан сарф-харажат қилиш лозимлигини таъкидлаб, ўз ҳаётида ҳам шунга амал қилганлигини кўрсатади. Мол-мулкни беҳуда сарфлаш инсонни таназзулга олиб келади, зиён келтиради. Аллома ушбу ўринда жуда содда мисол келтиради. «Масалан, бир қўлда олтига бармоқ бўлса, бу ортиқлик бўлмай, камчилик ҳисобланади», дейди Замахшарий.

Миҳмуд Замахшарийнинг «Атвоқ уз-заҳаб» асари ҳозирги кунда ҳам ўзининг тарбиявий аҳамиятини йўқотган эмас. Унинг унинг асаридан келтирилган қуйидаги айрим мақомалар иққол далил бўла олади:

Модомики, бирор киши сенга нисбатан биродарона муносабатда собитқадам экан, сен ҳам унга нисбатан биродарлик ширкисини маҳкам тутган ҳолда боравер. Модомики, у ҳақиқатга бидашар ва унинг учун ёру дўстлари билан биргаликда кўришар экан сен ундан ажрама. Бордию унинг атрофидаги улфатларининг кимликлари номаълум бўлса ва сўзларидан фақат ноҳақликка ёндашиш аломатлари аниқ сезилиб қолса, у қолди ундай дўстнинг ўрнига чориқнинг ипини топсанг ҳам ўшинга алмаштириб ундан узоқлаш. Зеро, садоқатли дўст тарёқ дорисидан ҳам фойдалироқ, ёмон улфат эса заҳри қотилдан кўри ҳам зарарлироқдир.

* * *

Ҳушёр ва заковатли одам улдурки, унинг фикр доирасининг, узоқни яқиндек кўра оладиган, гафлат уйқусидан йироқ, билки ҳамиша фикру зикр билан уйғоқ, махфий ишоратдан қим ўзига хулоса ола биладиган, сўқир кўздан ҳам ёш оқиза билдиган бўлур.

Бас, сен ҳам кўкка боқиб «етти оғайни» юлдузлардан иборат ол ва тобут аҳлини (марҳумларни) кўриб кўз ёшингни раво қил. Билгинки, ўзинг ҳам эртами, кечми уларга ҳамроҳ бўлишинг жоиздир.

* * *

То бошингга ўлим келмагунча ҳеч кимдан ёрдамнингни дариғ тутма. Муҳтож биродаринга қўл очиқлик билан эҳсон қилишинг ва бу билан ўз обрў-эътиборингни сақлаб юришининг бамисоли офтоб ҳароратидан кўп ёш тўкувчи кўздирим, бу яхшилик лойиқ сифатларидандир.

* * *

Эй дунёвий фойда қидирувчи одам, бас, етар. Бу касбинг ниқадар нохуш. Ҳадеб дунёвий эҳтиёж учун ўзингни уринтиравеишинг обрўйингга путур етказаетганини унутма. Кулбингнинг тешигини ямаш учун озгина нарса кифоя, қаноатпешалик сен учун етарли дасмоядир. Бас, одамлардан таъмагирликни узуб, Аллоҳнинг фазлу карамидан умид қилишни тўхтатмагин.

* * *

Ваҳоланки, дунёда ўз нафсига қул, лаззат топиш учунгина яшаётган кимсалар ҳам борки, уларга қорин тўйса бас, обрусининг тўкилиши улар учун аҳамиятсиз бир нарсадир.

* * *

Фақат дунё ва мол йиғишни мақсад қилиб олган сурбет одамга унинг бу сифати ҳар томондан ўлжа келтирар, ёпиқ эшикларни очар, хурмо ва бошқа хушхўр емишларни едирар, дадил айтишга жасоратли қилар, қийин ишларни эса осонлаштириб берар.

Шарму хаёли юзнинг эгаси тили лол, бировга тик боқиб сўз айта олмас, андиша ипидан чиқа олмас, доимо ҳоли танг, йиғига доимо шай, бошқаларнинг қорни тўқ, у эса оч, улар сероб, у эса ташнаи об, лекин шундай аҳволда бўлса ҳам у сурбетлик қилмас, молу бойлик учун ўзини хорликка солмас.

Умримга қасамёд қилиб айтаманки, таъмагирлик ила топган матоҳи барибир оз ва носоз ҳисобланур. Аллоҳнинг ёруғ кунлари ҳаққи, пешона терининг бир томчиси ҳар қандай соҳибжамол, барно юзидан гўзал ва мешингда бир ютим сув қолмаганда ҳам бировдан сув сўрамасдан, обрўйингни сақлаб қолганинг бутун бир денгиз сувига эга бўлиб туриб юзингда шарм бўлмаганидан афзалдир.

* * *

Мардлик шундай бир улуг хислатки, у Аллоҳнинг розилигини топишга василадир. Саховат шундай бир буюк сифатки, уни доимо мақтов ила ёд этурлар. Номардлик эса шундай бир иллатки, унингдек хунук бир нарсани кўрмадим. Дўстлик ва биродарликка фақат саховат аҳлигина лойиқдурлар. Улар сабабли дардли диллар шифо топур ва синиқ сўнгалар битур. Неъматлар сендан узоқлашганда улар яқинлаштирурлар, кулфатлар сенга ҳужум қилганларида улар кушойиш ато этурлар.

* * *

Кимики ҳаётлик даврида ман этилган ёмон ишлардан ҳазар қилиб юрган бўлса, албатта, у ўлим пайтида роҳат топгусидир. Ундай кишини Подшоҳи олам ўз фаришталари билан бирга қарши олади. Улар унга роҳат ва фароғатда бўладиган жаннат уни кутаётгани тўғрисида башорат бергайлар.

Демак, кимики савобли ишни кўрганда хурсанд бўлиб,

уни дарҳол бажаришга шошилса, гуноҳ ишни кўрганда уни ёқтирмай ўзини четга олса ҳамда ёмонларни таҳқирлаш тўғрисидаги Аллоҳнинг амрига итоат қилиб, уларга ғолиб келса ва иншиларга ёрдам кўрсатиб ҳожатларини раво этишга ҳаракат қилса, билингки, у бахтли одам экан.

Демак, Маҳмуд Замахшарий ўз асарларида комил инсон тарбияси билан боғлиқ масалаларни муҳим деб билади. Инсон доимо илм олиши, ҳар қандай ишни ақл, идрок, фаҳму фироқат, шариатга, пайғамбар алайҳиссалом таълимотларига мувофиқ амалга ошириши лозимлигини таъкидлайди. У жамиятдаги риёкорлик, порахўрлик, исрофгарчилик, фисқу-фасод, бахиллик, мутакаббирлик каби барча салбий иллатларни қоршайди ва уларни доимо йўқотиш, тузатиш зарурлигини уқтиради.

II БЎЛИМ

Алишер Навоий фалсафаси: Ишқ, Эзгулик ва Бағрикенглик - дунё асоси

*Шухрат Сирожиддинов,
филология фанлари доктори*

Ўзбек адабиёти ва адабий тилининг асосчиси, улуғ шоир ва мутафаккир Алишер Навоий (1441-1501) ўз асарларида маънавий поклик, халқпарварлик ва маърифатпарварликни куйлаб, ўз авлодларига катта адабий-фалсафий ва илмий мерос қолдирди. Навоийнинг жамият тараққиёти, шахс камолоти билан боғлиқ фикр ва мулоҳазалари Шарқнинг буюк мутафаккирлари гоёлари билан ҳамоҳангдир. Навоий ижодининг бош хусусиятларидан бири, сўзсиз, кишилар ўртасидаги меҳр-муҳаббат, ўзаро ҳурмат, бағрикенглик ва вафодорликнинг марказий ўринга қўйилишидир.

Ишқ, эзгулик ва бағрикенглик тамойиллари инсон ҳаёти ва дунё тизимининг асоси бўлиб, самимий инсоний муносабатлар, шахснинг муқаддас ва пок тинчликсевар туйғулари асосида пайдо бўлади, деб ўргатади буюк мутафаккир. Инсон номига муносиб бўлиш энг олий шарафдир. Навоий чин инсон жаҳолатдан йироқ бўлиши, юксак ахлоқ соҳиби бўлиши лозим, деб ҳисоблайди:

*Камол эт, касбким, олам уйидин,
Санга фарз ўлмагай ғамнок чиқмоқ.
Жаҳондин нотаом ўтмак, биайниҳ,
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ.*

Маълумки, Навоий инсон ва олам, борлиқ фалсафасини тушунтиришда тасаввуф таълимотидан кенг фойдаланган. Тасаввуфда борлиқ, ундаги моддий ва руҳоний оламнинг асоси Аллоҳдир. Шундай бўлгандан сўнг, барча гўзалликларнинг, инсоний баркамолликнинг мазмунини Илоҳ ташкил этади. Бас, ориф Илоҳга интилар экан, моддий оламнинг гўзалликларига лоқайд қарай олмайди. У ҳар бир заррада Илоҳнинг тажаллийсини сезади ва улардан завқланади ҳамда борган сари Илоҳнинг беқиёс куч-қудрати, фусункорлигига асир бўла бошлайди. Асирлик унинг қалбида илоҳий ишқни қўзғатади.

Алишер Навоий ижодининг илҳом манбаи - оламнинг бутун гўзалликлари ва нурларини ўзида мужассамлаштир-

гай Ишқ аталмиш кўзгу! Ундан-да шоир ижодининг бутун
поҳру синоати, завқу таровати мангуликка дохил!

*Эй ишқ, ғариб кимийе сен,
Бал ойинаи жаҳоннамо сен
Ҳам зотингга дарж кимийелиқ,
Ҳам ойинаи жаҳоннамолиқ....
Хуршиди жаҳонкушой сенсен,
Миръоти жаҳоннамой сенсен,
Ким қилди сенга назарни равшан
Кўрди еру кўкдагин муайян.
Чун боққали ихтиёр топти
Ҳар сорики боқти ёр топти!*

Улуг мутафаккир ишқ тушунчасини учга бўлади: «Аввал-
ги қисм авом ишқидурким, авом ун-нос орасида бу машҳур ва
шоҳедурким, дерлар: «Фалон фалонга ошиқ бўлубтур». Ва бу
навъ киши ҳар навъ кишига бўлса бўлур, шағаб ва изтироб-
лорича лаззати жисмоний ва шаҳвати нафсоний эмас ва бу
қисмнинг бийикрак мартабаси шаръий никоҳдурким, бори
қилойиққа суннатдур ва мубоҳ... Иккинчи қисм хавос ишқид-
урким, хавос ул ишққа мансубдурлар. Ул пок кўзни пок на-
лар билан пок кўзга солмоқдур ва пок кўнгил ул пок юз ошу-
биндин кўзғолмоқ ва бу пок мазҳар воситаси била ишқи покбоз
миҳуби ҳақиқий жамолидин баҳра олмоқ.

Учинчи қисм - сиддиқлар ишқидурким, алар Ҳақнинг тажал-
лиёти жамолига мазоҳир воситасидин айру вола ва мағлубдир-
лар. Ва ул мушоҳада беҳудлигида алардин шуур, алардин мас-
луб. Шуҳудлари истиғроққа етган ва ул истиғроқдин истиҳлок
миқомин ҳосил қилган. Агар ҳаводис ели сипеҳр гулшани авро-
қин учурса, аларга андин хабар йўқ ва анжум гулбаргларин ҳар
сори совурса аларга андин асар йўқ. (Уларнинг ҳақни кўз билан
мушоҳада қилиш умидлари ўзни унутиш даражасига етган ва
бундан ҳам ўтиб, ҳалок бўлиш мақомига кўтарилган бўлади. Агар
қодисалар бўрони осмон гулшанининг бир қабатини учириб кетса
улар беҳабар ва агар юлдузлар гулбаргини ҳар томонга совурса
буларга асар қилмайди. Уларнинг ҳислари ҳақ жамолини кўриш
тишвиши билан ишдан чиққан, шавқ-завқлари эса Унга бўлган
иниқларининг ҳужуми остида йўқолиб битган...)»²

¹ Алишер Навоий. Хамса /нашрга тайёрл. П.Шамсиев.Тошкент, 1960,
447-448-бетлар.

² Маҳбуб ул-қулуб: МАТ, 14 жилд. Тошкент, 1998. 65-71-бетлар.

Навоий ўзини иккинчи қисм ишқ аҳли қаторига қўшади ва бу жамоанинг улуглари сифатида Амир Хисрав Деҳлавий, Хожа Ҳофиз Шерозий, Абдураҳмон Жомийларни кўрсатиб ўтади¹.

Шоирлар ижодида ишқ мавзусининг етакчи ўрин тутганлигидан сўфийларнинг Илоҳ ишқи билан нақадар масрур ва маҳжур эканликларини кўриш мумкин. Шоирлар деяпмиз, нега? Аввало сўфийлар наздида сўз илоҳийдир. Улар тасвири-лаб бўлмас кенгликларни қамраб олган тахайюлларини ифода-далашдаги ожизликдан руҳан қийналганлар. Навоий айтганидек, «Тилу хомам жаҳонни тутти, аммо ҳуснунгу ишқим қалам ҳам айлай олмас нақшу тил доғи адо қилмоқ» осон иш эмас. Сўз мулкани эгаллаш бу - сирлар оламига (ғайб) кириш, унинг илоҳий қудрати сирларидан воқиф бўлиш эди. Шу боис Ҳофиз Шерозий «Лисон ул-ғайб» (ғайб тили), Абдураҳмон Жомий «Кошифи сирри илоҳ» (Илоҳ сирларини кашф этган) унвонлари билан машҳур бўлганлар. Шу сабаб, Шарқ бадиийёт илми лафз ва маъни таносублиги ва поэтик ифода-лаш йўлларига кўп эътибор берган ва бениҳоя гўзал ташбиҳу тимсолларни ишлаб чиққан.

Навоий таъриф қилганча бор:

*Сўз гуҳарига эрур онча шараф,
Ким бўла олмас анга гавҳар садаф
Жон ўлуб ул, руҳ анинг қолиби
Ким танида руҳ - анинг толиби...
Айтса бу ҳусну малоҳат била,
Нуктани ойини фасоҳат била
Солғуси жинси бани одамга ўт,
Не бани одам, бари оламга ўт.*

Ибн ал-Арабий Аллоҳнинг инсон руҳи билан қўшилиши ва бир бутунлигини эътироф этиб, дейди: «Сиздаги барча нарса йўқликка маҳкум (фоний), Аллоҳдаги боқий. Биз Унинг вужудидамиз ва У бизнинг вужудимизда».

Демак, инсон қандайдир чизгилардан иборат тан ва руҳнинг соҳиби сифатида Ҳақ билан боғлиқ ва инсон Аллоҳнинг вужудида мавжуд экан, У Аллоҳ вужудида мангу ҳаёт кечиради. Аммо шундай бўлса-да, Аллоҳ ва инсоннинг фарқи бор. Ибн ал-Арабий ёзади: «Аллоҳ ва инсоннинг бир эканлигига қарамасдан, Аллоҳ бу Аллоҳдир, инсон эса инсондир». Ин-

¹ Ўша ерда.

сонинг унинг тан-жасади Аллоҳга тамоман қўшилиб кетиши-
 га йўл қўймайди. Инсон руҳи эса Ҳақ ва инсон орасидаги
 робита бўлиб хизмат қилади ва ишқ билан чамбарчас боғлиқ-
 дир, яъни Ибн ал-Арабий уч хил ишқни кўрсатиб ўтади:
 «Вилгинки, ишқ уч турда бўлади: табиий ишқки, ундан му-
 род ҳайвоний руҳдаги қўшилиш: руҳоний ишқким, бу - Ал-
 лоҳнинг ўз қулига (инсонга) ва қулнинг ўз Парвардигорига
 ишқидир». У қулларини севади ва қуллар ҳам Уни. Бу ишқ-
 нинг мақсади иккала томондан ҳам севиш. Қул ўзининг пайдо
 бўлишини Ҳақнинг бир кўриниши деб билади. Бунда у руҳ
 сифатида танда воқе бўлади. Шундан сўнг у Ҳақ учун севиш-
 лиги айланади. Ишқнинг чегараси йўқ ва у орқали мабда
 (Аллоҳ) танилади. Демак, инсон руҳи Ҳақ тажаллийсининг
 бир зарраси экан, у ҳамма вақт ўзининг мабдаси (асл мако-
 нини) қараб интилади. Бу жиҳатдан тан - руҳ зиндони экан-
 лиги тўғридир. Айтиш мумкинки, Алишер Навоий ўзининг
 Ишқ таърифидаги фикрларида Ибн ал-Арабий ва бошқа та-
 арифуф оламнинг буюк намояндалари фикрларидан келиб
 чиққан экан. Кўриниб турибдики, Ибн ал-Арабийнинг ик-
 киичи тоифага кирувчи ишқ аҳли таърифи Навоий таърифи-
 га айнан муқобилдир. Юқорида кўрсатиб ўтганимиздек, На-
 воий ўз салафларини, ўзини ҳам пардадор қилиб шу тоифага
 киргизади. Нега? Чунки Ибн ал-Арабий таъбири билан айт-
 ганда, аввало ишқ инсоннинг аҳли ёки ҳиссиётларида эмас,
 қалбида маскан тутган. Ишқ ақл-ҳуш ва вужуд ҳиссиётлари
 билан ҳамиша рақобатда. Улар ишқни қисадилар ва у тор
 анъаналар ҳамда ташаккулот доирасида эзилади.

Ишқ фақатгина Гўзаллик билан ошно. «Гўзаллик», - дей-
 ди Ибн ал-Арабий ўзининг «Футуҳот ал Маккия» асарида, -
 «бирча нарсаларда мужассам, шу сабабли дунё гўзал. Парвар-
 дигорнинг ўзи ҳақиқатда гўзал ва гўзалликни севади, кимки
 гўзалликни севса, Гўзални (Аллоҳни) ҳам севади, кимки Гўзал-
 ни севса, дунёни ҳам севади».

Навоий шундай келтиради:

*Муни билким, жаҳон фонийдур асру,
 Ҳақиқат аҳли зиндонидур асру,
 Бу ким Ҳақ айлади Инсонни мавжуд
 Анга мавжудликдин борча мақсуд.
 Эрур Ҳақ амрига маъмур бўлмоқ,
 Бу ишдин ўзгадин маъзул бўлмоқ
 Чу маҳбуби ҳақиқий улдурур ул,*

Анинг васли сори қать айламоқ йўл...
Бу йўл ичраки беҳад дарду ғамдур,
Узоқ тортар, вале икки қадамдур.
Бири ўзлукни қилмоқ бўлди фоний
Яна бир доғи топмоқ бўлди они.
Киши ўзлукни қўймай они топмас,
Тенгиз кечмай дури яктони топмас.
Бу ўзлукдин қутулмоқ чора сози,
Нима йўқ ўйлаким ишқи мажозий.
Мажозий ишқ бўлди субҳи анвар,
Ҳақиқий ишқ, анга хуршеди ховар...
Мажозий ишқдин ўртанса жонинг,
Бориб сайли фанога хонумонинг.
Ҳақиқий ишқдин эсгай насиме,
Етиб онинг насимидин шамиме.
Бўлуб маъшуқи аслий чорасозинг,
Ҳақиқатга бадал бўлғай мажозинг¹.

Инсон ким? Инсон қандай пайдо бўлган? Бу саволлар баъзида оламни идрок этиш, сиру синоатга бой бу дунёнинг ибтидосини англаш учун бир дам хаёлга берилган кишини қийнаб қўйиши табиий.

Тарихга назар ташлайдиган бўлсак, бу саволлар инсоният ақлини таниган илк даврлардан бошлаб ҳозиргача жумбоқ бўлиб, замонавий илмда ҳам мунозаралидир. Материалистлар инсоннинг пайдо бўлиши ва ривожланиши сабабларини табиатдан қидирсалар, илоҳиётчилар уни илоҳий борлиқ билан боглаганлар. Аммо инсоннинг қандай маънавий қонунлар асосида яшаши масаласида уларнинг хулосаси бир-бирига зид эмас: «инсон ҳамиша маънан ва ақлан баркамол бўлишга, эзуликка интилиши даркор». Ушбу мезон барча динлар таълимотида асосий ўринни эгаллайди.

Ортодокс диний таълимотларнинг Комил инсон тушунчасида чекланган тасаввурга эга бўлгани уларнинг бағрида айрим диний - фалсафий оқимларнинг шаклланишига олиб келган. Ҳинддаги кришнавийлик, буддавийликдаги баъзи оқимлар, исломдаги тасаввуф оқимининг асосий таълимотлари инсон руҳий-маънавий камолотини янада юксак поғоналарга кўтаришга қаратилган. Шу маънода, улар ўртасида ўхшашликлар жуда кўп. Гарчи улар бир-бирларининг тажрибаларидан ижодий фойдаланган бўлсалар-да, диний ақида-

¹ Хамса, 218-219-бетлар.

лири юзасидан улар бир-бирлари билан ҳеч қачон бирлаша олмаганлар. Фақат бир соҳа борки, унинг таълимотида диндор яғоналашган, фалсафалар бирлашган, инсоннинг асл моҳияти ҳақидаги барча диний-фалсафий қарашлар умумлаштирилган ва уни камол топтирувчи мезонлар белгиланган. Бу шеърятдир. Айниқса, тасаввуф шеърятини, том маънода, юксак ахлоқий фазилатлар тарбиясини тарғиб этувчи универсал диннинг шеърый талқини деса ҳам бўлади. Алишер Навоий ижоди бунинг беназир намунасидир.

Алишер Навоий ижоди ўзигача яратилган барча диний ғоялар, буюк фалсафалар, уларнинг форсий ва туркий шеърятда акс этган талқинларини ўзида мужассам этган бўлиб, уларни янгича ҳассослик билан қайта тақдим этади. Унинг дoston ва газалларида акс этган илмий-бадий, диний-фалсафий тафаккури шу қадар кенги, баъзи байтлар шарҳи ўқувчидан ниҳоятда кенг билимларга эга бўлишни тақозо этади. Навоий «Хамса»си сўнгида номаълум котиб томонидан ёзиб қолдирилган қуйидаги мисралар диққатга сазовордир:

*Навоийки, ул жомеи сирру жаҳр...
Анинг ҳар сўзидур муаммо мисол,
Анго етмагандин хирад нутқи лол.
Жаҳон ганжи ҳар байтидадур ниҳон,
Ки ҳар ганжидадур ниҳон бир жаҳон...¹.*

Навоий таъкидлашича, моддий олам яккаю ёлғиз бўлган Парвардигорнинг ўз тажаллийсини, бетакрор гўзаллиги ва қудрати жилвасини моддиятда кўриш ва унинг жамолидан шиқланиш истаги оқибатида яратилган. Қудсий ҳадисда келтирилишича, «Довуд пайғамбар Аллоҳдан бу оламни нега яратганини сўраганида, Аллоҳ: «мен бир хазина эдим ва маълум бўлишни хоҳладим. Шунинг учун оламни яратдим», деб жавоб қилган экан.

Шоир:

*Не бўлуб аввалдин бидоят санга,
Не келиб охирда ниҳоят санга.
Сен эдингу бас яна мавжуд йўқ,
Жилва қилиб ўзунгга ўз ҳуснунг ўқ.*

¹ 1832 йилда Бухорода кўчирилган.

*Жилваи ҳуснунгга чу йўқ эрди ҳад,
Кўзгу керак бўлди анга беадад.
Мунча ғароибки мисол айладинг,
Барчани миръоти жамол айладинг.*

Бу мафтункор моддий гўзалликни яратиш унинг олий ифодаси - Инсонни яратиш ғояси натижасида туғилган:

*Эй, санга мабдаъда абаддек азал,
Зоти қадиминг абадий лам язал.
Ганжинг аро нақд фаровон эди,
Лек баридин ғараз инсон эди¹.*

(маъноси: Эй, ибтидода абадий ва азалий бўлган Парвардигор, мавжудликда сенда бошланиш ва ниҳоя йўқдир. Ўзингдан бошқа ҳеч зот ва нарса бўлмаган. Ҳуснинг жилолари беҳад эди ва уларни томоша қилишга кўзгулар керак бўлди. Барча яратганларинг (моддий олам) жамолингни акс эттирадиган кўзгуни ташкил этди. Яратган ғаройиб гўзалликларинг бисотингда ҳаддан зиёд бўлса-да, уларни яратишдан мақсад Инсон эди.)

Демак, Инсон - барча моддий гўзалликнинг яратилишига, яъни моддий оламнинг яратилишига сабаб бўлган. Нега? Инсон яратилишидан мақсад нима бўлган? Навоий айтади:

*Офаринишдан қилиб Инсон ғараз,
Они айлаб халқ ичинда беаваз.
Кўнглин онинг махзани ирфон қилиб,
Ул тилсим ичра ўзин пинҳон қилиб.*

(маъноси: Аллоҳ таолонинг бу оламни яратишдан мақсади Инсон эди ва уни улар ичида тенгсиз қилиб яратди. Унинг қалбига бор илмларни жойлаб, тилсимлади ва бу тилсим ичида ўзи ҳақидаги ҳақиқатни пинҳон этди).

Бу билан Навоий, яратилганларнинг энг беназири - тенгсизи бўлган Инсонга унинг қалбига жойланган «илм хазинаси» тилсимларини ечиш орқали унда пинҳон бўлган Ҳақни таниш вазифаси юклатилганлигини таъкидлайди. Бошқача айтганда, инсон қалбида одамзод ўз тараққиёти давомида аста-секин кашф этиб бориши, яъни тилсимларни ечиб бориши лозим бўлган жамики илмлар жойланган ва улар охир-оқибат-

¹ Алишер Навоий. Хайрат ул-аброр. МАТ, 7-жилд, Тошкент, 1991. 20-21-бетлар.

ди инсон учун кўринмас ва яширин бўлган Аллоҳга элтади. Шунинг учун Аллоҳ Таоло инсонга ҳақиқатни излаш қобилиятини ато этган. Шу сабабдан одамзод ихтиёрсиз равишда тинмай изланади, тажриба қилади, моддий олам сир-синоатини билишга ошиқади. Буни Навоий инсоннинг «мақсади аслий», яъни Аллоҳни таниш, уни илмий ва маънавий кашф этиш йўлидаги интилиши, деб таърифлайди. Аллоҳга бўлган интилиш, уни англаш йўлидаги изланишлар тасаввуфда «ишқ» тушунчасини ифодалайди. Аллоҳ ҳақиқатини билишга интилиш қобилияти инсон ихтиёридан ташқари бўлгани учун (Навоий ишқ инсоннинг «насибидур азалдин» дейди) ҳам у «илоҳий ишқ» дейилади.

Инсон моддий оламда акс этган Ҳақ жамолининг зуҳуротидан Тангрининг нечоғли, юз бор, минг бор, миллион бор кўркамроқ эканлигини англаши ва ҳақиқий ишқдан маст бўлиб, яъни билиш воситасида ул Олий Зотга қараб интиломоғи даркор.

Қадимги юнон файласуфи Афлотуннинг таълимотида шундай дейилади: бу дунёда жонсиз нарсанинг ўзи йўқ, барча нарсаларга жон ато қилинган. Бироқ фақатгина инсон руҳи Илоҳий руҳ билан яқин алоқага (бирликка) эга. Шу сабабли инсон руҳи ваҳдатга қараб интилади (инсоннинг энг олий мақсади - жисмоний қолипдан қутулиб, илоҳий ваҳдатга қайтишдир). Бунинг шарти борлиқнинг илоҳий гўзаллигини сезиш ва маънавиятини такомиллаштиришдан иборат. Яъни:

*Қайси тарафким анга бериб назар,
Дўст жамоли бўлубон жилвагар.
Балки бўлуб ўзлуги ҳам бартараф
Кўзки солиб, ёр кўруб ҳар тараф.
Ким бу сифат Ишқда мағлуб эрур,
Ҳар неки андин келур, ул хўб эрур...¹.*

Муҳйиддин ибн ал-Арабий Аллоҳ ва оламини шундай тушунадики, ҳис этилаётган нарсалар Денгизнинг юқори қисмида пайдо бўладиган тўлқинлар бўлиб, агар унинг моҳияти ингланса, у Ҳақдир, агар унинг асмоъ ва сифоти нуқтаи назаридан қаралса, айтиш мумкинки, у офариниш ёки халқдир (яратилгандир). Зеро, Ҳақ ўзининг тажаллийсида турлича ва хилма-хилдир. У дунё, борлиқ, аммо моҳиятнинг ваҳдатли-

¹ Хамса, 87-бет

гига қаралса, Ҳақ халқ эмас. Навоийда бу фикр поэтик оҳанг касб этади:

*Барчасин Ҳақ зоти мавжи баҳри бил,
Ҳам вужудин мавж янглиғ англағил.*

Ҳақ инсон қалбида «ниҳон», уни англаш учун қалб «билим хазинаси» қилиб қўйилган. Азиз Насафий айтганидек, киши қалби «кичик олам» (олами суғро). Навоийнинг бир ғазалида бу қараш шундай шарҳланади:

*Не тонг, гар олами кубро эсам, ҳар қатра ашким чун
Тенгиздекдур, ичинда юз тутган ҳар қайси гардундек.*

Инсон, аввало, ўз қалбини ўрганиши зарур. Кичик олам орқали катта олам (олами кубро) - Ҳақни англаш мумкин. Шу жиҳатдан тасаввуфда инсон ўзини ўрганиши, вужудидаги барча яхши, ёмон хислатларни таҳқиқ қилиши ҳақидаги Таълимот унинг асосий бурчи даражасига кўтарилади:

*Мунда гар яхши тахайюл айласанг,
Ёки ишқ сиррин тааммул айласанг.
Муттасиф бўлсанг сифатиллоҳ ила,
Жазм этарсен хотири огоҳ ила.
Ким сен - ўқ сен ҳарнеким мақсуд эрур,
Сендин ўзга йўқ неким мавжуд эрур.
Зотининг ижмолига тафсилсен
Ҳам вужуд ишколига таъвилсен.
Ўз вужудингга тафаккур айлагил,
Ҳар не истарсен ўзунгдин истағил¹.*

Юқорида, моддий олам Аллоҳ гўзаллигини ўзида акс эттирувчи кўзгу ва унинг яратилиш сабаби - инсон, дейилди. Бу билан Навоий нима демоқчи? Инсоннинг Аллоҳ - ҳақиқат томон интилиши, яъни қалбидаги ирфон хазинаси тилсимларини ечиб бориши, дастлаб ўз вужуди ва моддий борлиқ ҳақиқатини англаши, уни ақл, илм йўли билан ўрганишидир. Моддий ва маънавий гўзалликларни ўрганишга интилиш ва тажриба қилиш тасаввуфда «мажозий ишқ» тушунчаси билан ифодаланади. Алишер Навоий «Мажоздин мақсуд ҳақиқат эканин изҳор қилмоқ ва суратдин ғараз (са-

¹ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Илмий-танқидий матн. Тошкент, 1965, 189-бет.

ваб) маъни эканин падидор (равшан) қилмоқ» деб бир қитъани бежиз номламаган. Унда шундай келтиради:

*Мажоздин манга мақсуд эрур ҳақиқий ишқ,
Нединки, аҳли ҳақиқатга бу тариқат эрур.
Мажоздин чу ҳақиқатга йўл топар ошиқ,
Қилур мажозни нафий улки, беҳақиқат эрур.*

(маъноси: Моддий гўзалликка шайдоликдан мақсад ҳақиқий ишқ - яъни Аллоҳни тасаввур этишдир. Зеро, ҳақиқатни (Аллоҳни) изловчи одам уни мажоз (моддий гўзаллик) орқали топади. Кимки буни инкор қилса, демак, у ҳақиқатни билмайди.)

Мажозий ишқнинг бир кўриниши инсоннинг инсонга муқаббатидир. Инсон биомавжудот сифатида табиатнинг ажралмас бўлаги ҳисобланади. Инсоннинг гўзалликка шайдолиги ҳам ишқдир, илм йўлидаги фидоийлиги унинг муайян (илмий, диний, фалсафий ва ҳ.к.) соҳага муҳаббатини англатади, Ватанга муҳаббат ҳам мажозий ишқдир. «Ватанни севмоқ - иймондандир» деб бежиз айтилмаган. Зотан, мажозий ишқ замирида Аллоҳ сифатлари ётади. Уларни англаш, тажриба қилиш эса Аллоҳни кашф этишга яқинлаштиради. Навоий ишққа шундай таъриф беради:

*Эй ишқ, ғариб кимиё сен,
Бал ойинаи жаҳоннамо сен.
Инсонники халқ қилди Халлоқ,
Йўқ тийнат анга ба ғайри туфроқ.
Сен ким анга ошнолиқ эттинг,
Туфроққа кимиёлиқ эттинг.
Олтин қилдинг узорин онинг,
Балким тани хоксорин онинг.
Бу навъ ила доғи қилмадинг бас,
Ҳажр ўтига солдинг ўйлаким хас.
Ҳам олтин ўлуб бу пайкари хок,
Ҳам ўлди бу навъ холису пок.
Ким қилди сенга назарни равшан,
Кўрди еру кўкдагин муайян.
Чун боққали ихтиёр топти,
Ҳар сорики боқти, ёр топти.¹*

¹ Алишер Навоий. Хамса: Лайли ва Мажнун. Тошкент, 1992. 293-295-бетлар.

(маъноси: Эй, ишқ, гаройиб кимёгарсан. Сен оламни кўсратувчи кўзгудирсан. Сен инсоннинг тупроқ танини олтинга айлантирдинг, уни ҳажр ўтида тоблаб, нуқсонлардан тозалаядинг. Кимки сенга диққат қилган бўлса, унга еру кўкдагини аниқ кўрсатдинг. Кимки бу кўзгуга қарашни ихтиёр этган бўлса, қаерга қарамасин, у ерда Ёрни - Аллоҳни топди.)

Алишер Навоийнинг ижоди тўла-тўқисинча инсоннинг ҳар томонлама баркамол бўлиш ғояси тарғиботига қаратилган. Шу жиҳатдан ишқнинг турли маъно товланишларига дуч келамиз. Навоий ишқ инсонни фаолликка чақирувчи, моддий ва маънавий ҳаётнинг барча кўринишларида етакчи ҳаётбахш куч эканлигига эътиборни қаратади. Бир томондан, ҳар бир нарсада Аллоҳ қудрати ва мўъжизасини сезиш, Унинг санъаткорлиги даражасидан ҳайратланиш инсоннинг ақлий салоҳиятини табиат қонуниятларини чуқурроқ ўрганишга йўналтирса (юқоридаги парчада келтирилган ишқнинг «ойинаи жаҳоннамо»лик хусусияти), иккинчи томондан, ишқ ўзининг «кимёгар»лик хусусияти билан инсонни маънавий камолотга халал берадиган худбин қарашлардан, ижтимоий иллатлардан қутулишга, юксак фазилатларни касб этишга ундайди. Мутафаккир асарларида адлу инсоф, сабр-қаноат, карам-саховат, меҳр-мурувват қанчалик улуғланса, кибр-ҳаво, таъма ва манманлик билан боғлиқ қатор иллатлар қаттиқ қораланади. Унингча, инсон фақат билим ва юксак фазилатлар, ахлоқий етуклик касб этиш билангина маънавий камолотга эришиши мумкин. Шоир айтади:

*Камол эт касбким, олам уйидин
Санга фарз ўлмағай ғамнок чиқмоқ.
Жаҳондин нотамом ўтмак биайниҳ,
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ.*

(маъноси: Камолотга эришишга ҳаракат қилгинки, сенга бу дунёдан ғамгин (нодон ва ахлоқан нопок) ўтиш мумкин эмас. Такомиллашмасдан (оқил ва фозил, доно бўлмасдан) ўтмоқ, худди ҳаммомга кириб, ювинмасдан чиқмоқ кабидир.)

Нафсоний лаззатларга берилиш, ҳаёт мазмунини фақат шахсий манфаатларни қондиришдан иборат деб билиш ва шу йўлда ҳаракат қилиш, инсонни Ишқдан, яъни ҳақиқатдан йироқлаштиради. Аксинча, илм ўрганиш камолот сари интилишнинг асосий воситасидир. Илм инсон ва олам муносабати, ҳаёт моҳияти ва олий умуминсоний қадриятлар ҳақида мулоҳаза юритишга, тажрибада синаб кўриш орқали ҳақиқат сирларини очишга ёрдам беради. Натижада инсон

инхсий нафсоний қарашлар исканжасидан қутулиб, Аллоҳ Таоло уни нега «халқ ичинда беаваз» (яратилганлар ичида беназир) қилиб қўйганини ва унинг зиммасига моддий олам учун масъуллик, табиат ва жамиятни тараққий эттириш вазифаси юклатилганлигини англай боради. Ушбу масъуллик ва вазифа инсонни ер юзида кечаётган барча иқтисодий-ижтимоий, сийсий жараёнлар, инсоният тақдирига хавф туғдирувчи омилларга лоқайд бўлмаслик, дунёда Эзгулик ҳукмронлик қилишига эришув учун курашишга чорлайди. Шу ўринда Навоийнинг диний бағрикенглик ҳақидаги қарашлари, айниқса, диққатга сазовордир. Масалан, «Ҳайрат ул-аброр» достонида «Кўнгилинг уч ҳайрати» тавсифига бағишланган бўлимлар бор. Улар, моҳиятан, ҳақиқат ҳақидаги фалсафий-тасаввуфий қарашларнинг ниҳоятда қисқартирилган кўриниши деса ҳам бўлади. Кўнгилинг руҳнинг иккинчи ҳайрати динлар ҳақиқатини англаши билан боғлиқ. Кўнгилинг коинотни сайр қилиб, энг юқори оламга етиб боради:

*Чун боридин юққори урди алам,
Юққориги пояга қўйди қадам.
Кўрди ўшал хиттаи бутхонае.
Ҳар бутининг ҳайъати дурдонае.
Анда не раҳбон эди, не барҳаман,
Лек бори бутлар эди сиймтан.
Ҳар бути бутгарга парастинда маст,
Ўйлаки бут саждасида бутпараст.
Мунча ғаройибгаки қилди гузар,
Айлади ибрат кўзи бирла назар.
Барчасида зикру сужуд англади,
Маърифатуллоҳга шуҳуд англади.
Юзланиб ўз ҳолида ғайрат анга,
Бирга минг ўлди яна ҳайрат анга¹.*

(Маъноси: энг юқорига қадам қўйганда бутхонага кўзи тушди. У ерда на роҳиб ва на бараҳман бор эди. Фақат кумуш тили бутлар бўлиб, улар худди бутпарастлар бутга сажда қилганидек, ўзларини ясаган Бутгарга парвона эди. Бу ғаройиботларга дуч келган кўнгилинг уларга ибрат кўзи билан қаради. Барчаси (Бутгарга) сажда ва зикр билан бандлигини кўрди-ю, Аллоҳ ҳақиқатини англади. Бу ҳолдан бир ҳайрати минг бўлди.)

¹ Алишер Навоий. Ўша асар, 88-бет.

Навоий фикрича, динлар турли хил бўлишига қарамай, уларнинг ҳақиқати асосида ягона Парвардигор туради. Ҳатто бутпарастлик ҳам Аллоҳ таолонинг тажаллиётларидан бирига сиғинишдир, демакким, барча динлар аслида биргина Аллоҳ таолога сажда қиладилар. Худди шунга ўхшаш фикр «Лисон ут-тайр» асарида ҳам учрайди:

*Қолмаса олам матоидин жиҳот,
Ўзга навъ ўлғай санга ул дам сифот.
Куфр ила имонга урғайсан илик,
Бу тамаъдин очилғай бир эшик.
Чун эшик очилди не куфру не дин,
Ичқари киргач, қутулдинг барчадин.
Куфру имон роҳравга кеш эмас,
Асл йўлда бандироҳе, беш эмас¹.*

(маъноси: (Инсон феъл-атвори ва амалида) Олам матосидан (моддий нарсаларга муҳаббатдан) ҳеч нарса қолмагач, куфр ва имон моҳияти ҳақида тафаккур қила бошлайсан. Бу ҳаракатдан бир эшик (ҳақиқат) очилади. Унга киргач (уни англагач), барча (мавжуд диний ва эътиқодий фарқлар, келишмовчиликлар) ноаниқликлардан қутуласан. Куфр ва имон тушунчалари Аллоҳ ҳақиқатини билиш, яъни бу дунёнинг асл моҳиятини англаш йўлида тўсиқдан бошқа нарса эмас.)

Шоир юқоридаги сатрларда бу дунё Эзгулик учун яратилгани, Парвардигор наздида турли диний таълимотлар аҳамиятсиз бўлиб, инсоннинг нафс иллатларидан қутулиб, маънан юксак фазилатлар касб этиши ва турли илмларни тараққий эттириш орқали, ақлан оламнинг яратилиш моҳиятини тушуниб етиши муҳимроқ, деган ғояни илгари сургани кўришибди.

Маълумки, тасаввуфда Ҳаққа етишиш йўлида Солик «шариат»; «тариқат» ва «ҳақиқат» манзилларидан ўтиши керак. Бунда у Аллоҳни билишнинг қуйидаги ҳолатларини бошидан кечиради: аввал оламни билиш мушкуллигидан қўрқиб саросимага тушиш, ҳайронликда қолиш, кейин ташқи дунё нараса-ҳодисаларини мушоҳада эта бошлаш, зоҳирий мушоҳададан аста-секин моҳиятни идрок қилишга ўтиш. Моҳиятнинг улуғворлигини ҳис этиб, уни кашф қилиш билан руҳий-тафаккурий қониқиш туйиш. Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр» достонида кўнгил таърифига берилган «Уч ҳайрат»и

¹ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. МАТ, 12- жилд, 215-бет.

тасвирудаги билиш назариясининг бағоят гўзал тасвирланган ифодасидир.

Билиш уч поғонада ўтади: 1. Илм ул-яқин (Ўқиш, ўрганиш, мантиқий хулоса чиқаришдаги назарий билимлар, масалан, олов куйдиришини билиш каби). 2. Айн ул-яқин (Куйдириш оқибатида қатъий хулосага келиш. Масалан, олов куйдирганидан сўнг рўй берадиган ҳолатни мушоҳада қилиш). 3. Ҳақ ул-яқин (Идрок қилиш, ўзида ҳис қилиш. Масалан, оловда ўзи куйиб, куйиш не эканлигини англаш каби). Инсон ўзлигини, моҳиятини билиб борар экан, руҳини ёмон үнсурлардан тозалай боради, ахлоқан покланади. Бу унинг такомиллашишига, Ҳақ моҳиятига яқинлашишига олиб боради. Бироқ бу йўл жуда машаққатли бўлиб, ошиқ кўп риёатлар чекиши муқаррар;

*Лек Семурғ истаган ул жамъи тайр,
Ким сулук ичра риёзат бирла сайр,
Айлабон чун ўзни қобил қилдилар,
Ул талабдин васл ҳосил қилдилар.
Сенда ўқ билқувва ул мавжуд эрур,
Феълга келса даво мақсуд эрур¹.*

Семурғ (Ҳақ)ни излаб чиққан қушлар, - дейди Навоий, - кўп риёзатлар чекдилар ва васлга эришдилар. Сенда ҳам шу қувват мавжуд, фақат яхши ишлар мақсадга етказди. Бу мисалда Боязид Бистомийнинг ажойиб таъбири бор. У инсоннинг ҳар иккала қўли ўнг бўлиши керак, дейди. Ўнг қўл фариштаси яхши ниятларни, чап қўл фариштаси инсон йўл қўйган ёмон ишларни ёзиб бораркан. Агар ҳар икки қўл хайрли ишлар билан банд бўлса, бу инсон Аллоҳнинг сахий қулидир. Шунда Навоий айтганидек:

*Бордур инсон зотида онча шараф,
Ким ямон ахлоқин этса бартараф,
Бўлмаса фиръавнлиғнинг пайрави
Қолмас ондин жуз сифоти мусавий.*

Азиз Насафий «Зубдат ул-ҳақоиқ» асарида инсон йўли ҳақида шундай дейди: «Сулук - араб тилида юришни билдириди. Демак, солиқ ташқи оламда, шунингдек, ички оламда деса ҳам бўлади, сайр қилувчи кишидир. Сулук - Худоба

¹ Лисон ут-тайр, 189-бет.

қараб йўл олиш. Агар сўзларимни тушунмаган бўлсанг, бошқача тушунтираман. Билки, тасаввуфда сулук ёлгон сўзлардан яхши сўзларга, ёмон ишлардан яхши ишларга, бейойда хислатлардан яхши хулққа ва ўз вужудидан Олий Зот (Аллоҳ)нинг вужудига юришдир. Шу фазилатларга эга бўлгач, маърифат нурлари унга пешвоз чиқадилар ва у (солик) оламдаги нарсаларнинг асл қиёфасини кўради, яъни у Ҳақ вужудида қайта туғилади.

Инсондаги ёмон хислатларни санаб, унинг сонини кўрсатиш мушкул: у шундай йўлга кириб қолганки, тўғрироғи, маърифатсизлик оқибатида ўзининг қайси иши тўғрилигини ҳам яхши билмайди.

Алишер Навоий “Лисон ут-тайр” достонида қуйидаги эпизодни келтиради. Унда бир қуш: «Иблиси лаин макр-ҳийла билан мени ярамас ишларга ундайди, кўнглимга ҳар хил вас-васалар солади. Ундан қутулишга ҳеч бир ақлим етмайди» деб ҳудҳуддан маслаҳат сўрайди. Ҳудҳуд айтадики, «инсоннинг ёмон йўлдан юришига шайтон эмас, нафс сабабчидир. Чунки нафс шундай бир балоки, унинг олдида ҳатто юзта шайтон ҳам ип эшолмайди:

*Нафсинг онча кўргузур талбисни
Ким, қилур шарманда юз иблисни.
Сенки ёр ўлдунг бу янглиг нафс ила,
Не учун шайтондин эткайсен гила?»¹*

Демак, нафс - инсондаги энг ёмон иллат. Нафсдан фориг бўлмаган киши ишқни бу гуноҳ чиркидан поклаши зарур. Нафснинг даҳшатли бало эканлиги шундаки, агар қаноат кўп яхши хислатларнинг ибтидоси бўлса, у ёмонликларнинг ибтидосидир. Масалан, нафси бузуқ одам мол-дунёни яхши кўради. Оқибатда вужудини мағрурлик эгаллайди. Мағрурлик манманликни, манманлик худбинликни келтириб чиқаради ва ҳоказо.

Шунингдек, нафс таъманинг ҳам онасидир. Нафси зиёда инсоннинг кўзи ўзгалар чўнтагида, бахтида, фаровонлигида. Навоий буни қоралар экан, ёзади:

*Кўп олтин, кумуш сари қўл сўнмогил,
Ки тутсанг кафтингни қора занг этар.*

¹ Ўша асар, 122-бет.

*Кўнгилда доғи майлини асрама,
Ки кўнглунгни доғи ҳамул ранг этар¹.*

Алишер Навоий ижоди бутунлай инсонни покланиш йўлига олиб чиқишга қаратилган. Унинг ҳар бир газали, бййти, мисраларида адлу инсоф, сабр-қаноат, карам-саховат, ҳиммат-жувонмардлик улугланиб, нафс, тамаъ, кибр-ҳаво, димоғдорлик ва манманлик қаттиқ қораланади:

*Элга шараф бўлмади жоҳу насаб,
Лек шараф келди ҳаёву адаб...
То бу васила била топиб қабул,
Мақсади аслий сори бўлгай нузул².*

Буюк шоирнинг ибратли ҳаёти ва ижодидаги юксак гуманизм ғояларининг асрлар оша бизнинг давримизгача тиллардан тилларга, диллардан дилларга кўчиб, ўз машҳурлигини йўқотмай келаётганлиги, бир сўз билан айтганда, Алишер Навоий буюклигининг сири ҳам мана шунда! Жумладан, инсоннинг ўз меҳнати билан ҳалол кун кўриши, ўзгаларга қарамлик ва мутеликдан келиб чиқадиган турли салбий, ижтимоий кўринишлардан сақланишини шоир шундай тушунади:

*Синук сафолким, май дурдин ичкали, топсанг,
Қабул айлагил жоми салтанат Жамдин.
Иликка кирса қуруқ нон, маош учуп чекма,
Нашот неъматининг миннатини Ҳотамдин.*

Инсоннинг ҳаётда пок умр кечириши учун гаров мана шу ҳалолликдир. Унинг қўли ҳамиша устун, демакким, Навоий ҳадиси шариф воситасида айтганидек, бундай кишилар саховат соҳиблари ҳамдир:

*Кишики, илгини устун тилар, сахо қилдик,
Қўлида заҳри ҳалоҳилу гар Хизр суйидир.
Ки, бергучи агар ўлсун гадою олгучи шоҳ,
Берур илик юқорию олур илик қуйидир.*

Сахийлар қайси тоифа ва табақадан бўлмасин, улар асл инсонлар бўлиб, ҳамиша эл ғамида, юрт дардига шерикдир-

¹ Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб: МАТ, 4-жилд. Тошкент, 1989, 507-бет.

² Хамса, 71-72-бетлар.

лар. Шу сабабли уларни эл-юрт ҳурмат қилади, иззатини жойига қўйиб, бир умр яхшилик билан эслайди, шоир ёзганидек, икки дунё бахти уларга ёр:

*Кирмагай жаннат ичра ҳеч бахил,
Гарчи ул бўлса саййиди қурайший.
Бормагай дўзах ичра сахий,
Филмасал бўлса бандаи ҳабаший.*

Ёки яна бир қитъасида:

*Бийик мақомига улким тилар, сабот керак
Ки эгриликни қўюб, тузлук айласа қонун.
Туз ўлса соясида эл тиниб манор киби
Сипеҳр уйида турар қарнлар, нечукки сутун.
Гар эгридур ёғубон ўқу боғланиб бўйни,
Бўлур қабақ йиғочидек беш-ўнча кунда нигун¹.*

Ҳа, эгриликни билмаган одам ҳеч қачон ёлғон гапирмайди. Ёлғон эса инсонни турли мудҳиш хатоликларга дучор қилиши, оқибатда турли жиноятлар содир бўлиши ва инсоннинг маънавий инқирози, тубанлашувига олиб келиши муқаррардир. Оқил инсоннинг вазифаси донишмандларнинг ўғитларига қулоқ осиб, уларнинг панд-насиҳатларидан керакли хулоса чиқарган ҳолда ўзидаги ёмон иллатлардан иложи борича тезроқ қутулмоқдир, акс ҳолда йиллар қуюн мисол ўтиб кетиши, умр интиҳосида эса иллатлар гирдобидан чиқиш амри маҳол бўлади:

*Биравким хирадманднинг нуктасин,
Қулоғига осмас, не нуқсон мунга.
Жавоҳирни термак анга саъб эса,
Эрур сочмамағлиғ худ осон мунга².*

Инсонлараро муносабатларда шундай нарсалар борки, Навоий фикрича, уларнинг касофати жамият ривожига, инсоний кадр, эзгулик ва меҳр-шафқат жамият маънавий ҳаётининг асосини ташкил этишига жиддий тўсқинлик қилиб келади. Навоий бу иллатлардан сақланишга чақирар экан, бундай ёзади:

¹ Алишер Навоий. Ғаройиб ус-сиғар: МАТ, 3-жилд, Тошкент, 1988.548-бет.

² Бадоеъ ул-васат: МАТ, 5-жилд, Тошкент, 1990, 493-бет.

*Уч кишидин уч иш ёмон кўринур,
Санга арз айлай аҳли дунёдин:
Шоҳдин тўндлуғ, ғанидин бўхл,
Молға майлу ҳирс донодин¹.*

Инсон такомиллашувига катта зарар етказадиган ушбу иллатлар Геродот айтгандек, «қадимдан инсонга хос бўлиб, қимшиша қўрқув, хавотир, жаҳл, бағритошлик, ёвузлик, душманлик каби унсурлар билан уйғунлашиб келади». Шоҳнинг тўндлиги натижасида юзлаб бегуноҳ одамларнинг ёстиғи қуриши мумкин бўлганидек, бой кишининг бахиллиги шафқатсизликдан дарак беради. Дононинг мол-мулкка ружу қўйиши, ҳирс қурбонига айланиши, айниқса, жамият учун ҳалокатли бир ҳолдир. Дононинг тубанлашуви инсониятнинг тубанлашувидир. Юнон афсонасига кўра, нафис санъатлар кашфиётчиси бўлган машҳур уста Дедал ўзига Талос исмли жуда қобилиятли йигитни шогирдликка танлаган экан. Кунлардан бир кун Талос илоннинг жағини топиб олибди-да, у билан дарахтни ниҳоят нозик қилиб арралабди. Буни Дедал кўргач, кўнглида ҳасад уйғонибди ва санъатда ўзидан ўтиб, унинг обрўсига соя туширмаслиги учун уни қалъадан итқитиб юборибди. Халқ тез орада воқеадан воқиф бўлгач, Дедални жазога маҳкум этган экан.

Муҳаммад Абу Ғаззолий “Иҳё улум ад-дин” асарида шундай ривоятни келтиради: «Муса алайҳиссалом Аллоҳ таоло қузурига бораётган чоғида Арши аъло соясида бир кишини кўриб, унинг мартабасига ниҳоятда ҳаваси келди ва ўз-ўзига, “шубҳасиз, бу улуғ зот Тангри таолонинг севган, ардоқли бандасидир» деди. Кейин Аллоҳ таолодан у кишининг исмини билдиришни сўраган эди, Парвардигор ўз пайғамбарининг сиволига жавоб бермай, бундай деди: «Сенга унинг амалларидан учтасини айтаман. Биринчидан, у Аллоҳ ўз фазлу карами билан бошқа бандаларига берган неъматларга ҳасад қилмасди. Иккинчидан, оқпадар эмас эди. Учинчидан, гийбат ва чақимчилик қилмаган эди».

Алишер Навоий ижодида ота-онага ҳурмат, тилга эътибор, чақимчилик, фисқу фужурлардан сақланиш масаласи марказий ўринларда туради, десак хато қилмаган бўламиз. Вуюк гуманист шоир ҳар бир асарида ушбу масалаларга ургу бермасдан ўтмайди. Инсон гўзаллиги, кўрку камолоти юқоридаги нуқталарга қай даражада ёндашиши билан боғлиқ деб ҳисоблайди.

¹ Ўша асар, 490-бет.

*Қулоқда асра гаронмоя сўзнию фикр эт,
Ки, дурсиз ўлса не бўлгусидур садаф ҳоли.
Сўзунгни доғи кўнгил ичра асрагилким, ҳайф
Ким, ўйла дуржни гуҳардин эткасен холи.
Бу дуржу икки садафни тўла дур этканга
Зиҳи улувви гуҳар балки гавҳари олий.*

Ёки бошқа бир қитъасида:

*Навоий, тилинг асрагил зинҳор
Десангким, емай даҳр ишидин фусус,
Назар қилки, ўқ оғзи тилсиз учун
Қилур тожварлар била дастбўс.
Неча тожвардур, кесарлар бошин,
Чу ҳангомсиз нағма тортар хурус.*

Тасаввуф таълимоти ҳар бир нарсанинг қарама-қарши, тескари томони мавжудлигини, ҳаётнинг курашдан иборат эканлигини, ҳар бир нарсанинг ибтидоси ва интиҳоси бор бўлиб, оламнинг боқий эмаслигини тушунтиради. Масалан, ботиний (кўринмас) олам ва зоҳирий (кўринувчи) олам, ҳаёт - ўлим, билим - нодонлик, ирода - иродасизлик, қувват - заифлик, эшитиш - карлик, кўриш - кўрлик, тил - гунглик ва ҳоказо...

Навоий ижодиётида ҳам барча ундан олдинги мутасаввуф-мутафаккир шоирлар ижодида бўлгани сингари нафс ва таъмага қаноат, ҳиммат, саховат, худбинликка ва ҳасадгўйликка қарши жувонмардлик каби улуг фазилатлар қарама-қарши қўйиб келинади. Навоий ёзади:

*Ҳар кимки, қаноат тарафи нисбати бор,
Барча эл аро тавозуъу иззати бор,
Улким, тамаъу ҳирс била улфати бор,
Яхши-ёмон ичра зиллату накбати бор.*

Қаноат қанча роҳат ва фароғат бўлса, унинг акси бўлган таъмада шунча разиллик ва уқубат бор, дейди Навоий.

Инсон бу ижтимоий иллатлардан устун турмоғи, Навоий айтганча «ўзни мақсад манзилига» бошламоғи даркор:

*Молу мулк, ҳар недур соликка банд,
Тўрт такбири фано урмоқ баланд,*

*Ҳар неким ғайри талабдур, ташламоқ,
Ўзни мақсад манзилига бошламоқ.*

Солик агар ҳаётда қаноатли бўлса, унинг яшаш учун зарур бўлган талаблардан ўзга нарсаларга эҳтиёжи қолмайди. Бу эса инсон онгини заҳарлаб турган кўпгина иллатлардан фориғ бўлиши ва комил инсон даражасига етишининг гаровидир.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Алишер Навоийнинг ижтимоий-ахлоқий қарашларида эзгулик ва бағрикенглик, одамийлик биринчи ўринда туради.

Буюк мутафаккир ўз асарларида жамиятни такомиллаштириш, инсонларни қайта тарбиялаш масалаларини фалсафий-дидактик ва тасаввуфий-ирфоний ёндашув орқали ечишга қаракат қилади.

Тасаввуф ўзининг поэтик, бадий шаклига кўра фалсафий-бадий дунёқараш ва мафкура жиҳатидан ижтимоий ҳаёт ва инсон ижтимоий идеалларининг тасвиридир. Маълумки, бир фикрни бирор қобиққа ўраб етказиш уни тўғридан-тўғри айтишдан кўра таъсирлироқ ва самарали натижа бериши мумкин. Шу жиҳатдан тасаввуф - Ҳақ ва инсон ўртасидаги муҳаббат назарияси ўрта асрлар шоирлари, шу жумладан, Алишер Навоий учун жамиятни поклашда, инсонларни тўғри йўлга йўллашда, адлу инсоф, меҳр-мурувват, раҳм-шафқат, тинчлик ва бағрикенглик тамойиллари ҳамиша жамиятнинг етакчи кучи бўлиб қолиши йўлида кўрсатаётган фаол курашида қўл келган. Тасаввуфдаги ҳаётни севиш, табиатни илоҳий мазҳаб сифатида тан олиб, унинг барча неъматларидан кўнгли тусанганча баҳраманд бўлиш ва шу билан бирга, курраи заминнинг ободчилиги, халқларнинг осуда ва тинч ҳаёт кечириши, тубан ахлоқнинг тарқалишига йўл қўймаслик учун масъулият ҳисси Алишер Навоийга «комил инсон» концепциясини қуйлашда айна муддао бўлди.

Ш БЎЛИМ
XIX аср охири ва XX аср
маърифатпарварлари ҳамда жадидлар ижодида
тинчлик ва бағрикенглик
фалсафа маданияти

Ф.Х. Ўсарова, катта ўқитувчи

XIX асрнинг иккинчи ярми - XX асрнинг бошларида Туркистон заминада мустамлакачилик ва улугъ миллатчиликка асосланган сиёсий-маъмурий тизим барпо этилди. Рус ҳукумати ўзбек ва бошқа туб аҳолига сиёсий ва инсоний ҳуқуқ беришни хаёлига ҳам келтирмади. Рус матбуотида ва илмий асарларида Туркистон ўлкаси очиқдан-очиқ «Россия мустамлакаси» номи билан изоҳланди. Мустақилликнинг йўқотилиши, сиёсий ҳақсизлик ва адолатсизлик бутун жамият аҳлини чор ҳукуматига қарши қудратли муҳолифатга айлантди. Айнан шундай шароит жадидларнинг сиёсий, иқтисодий ва маънавий қарашларини белгилади. Улар орасида маҳаллий юқори табақаларнинг илғор вакиллари ҳам бўлиб, озодлик гоялари борган сари куч-қувватга тўлиб борди. Бу гоялар жадидлар сиёсий фаолиятининг асосини ташкил этди. Шунинг учун ҳам жадидлар мазлум халқни озодлик курашига даъват этидилар.

Бу курашда эса, аввало, маърифатпарварлик гоялари салмоқли ўринни эгаллади. Бунда жадидлар асосий эътиборни халқнинг саводини чиқаришга, билимини оширишга, миллий ҳис-туйғуларини ва сиёсий онгини ўстириш учун курашга қаратдилар. Чунки рус давлатининг ярим асрдан ортиқ ҳукмронлиги даврида ҳукумат томонидан маҳаллий аҳоли учун бирорта замонавий миллий мактаб, ўрта ва олий ўқув юрти очилмади. Босқинчилар ўзбек халқини жаҳон тараққиётидан четда қолдириб, фан ва маданиятнинг ўсишига катта тўсқинлик қилди. Натижада, ўзбек ва бошқа туб аҳоли вакиллари қоронғуликда ва қолоқликда, умуман, маънавий қашшоқликда ҳаёт кечирди.

Дарҳақиқат, жаҳолат ҳеч қачон маънавият ва илм-фанни тан олмайди. Жаҳолатнинг бошида турган илмсиз кимсанинг тубан дунёқарашига хос биқик «қоидалар» вужудга келади ва бошқаларни унга бўйсунушга мажбурлай бошлайди. Илм-фансиз боболар меросини ўрганиб, ривожлантириш у ёқда турсин, ҳатто асраб бўлмайди. Шу боис Амир Темур давлатчилиги, Форобийнинг фозиллар жамияти, Ибн Сино тиббиёти, Хоразмийнинг аниқ фанлари, Берунийнинг қомусий

илми, Улуғбек коиноти - ҳамма-ҳаммаси жаҳолат пардаси ортида қолди, унутилди. Боболарнинг гоялари, орзулари орзулигича қолиб кетди.

Боболар қонидаги шундай гоя ва орзулар жадидлар ижодидан жой олди. Туркистон жадидларининг етакчиси, муфти Маҳмудхўжа Беҳбудий таъкидлаганидек, «Дунёда турмоқ учун дунёвий фан ва илм лозимдур, замона илми ва фанидан бе-бихра миллат бошқаларга поймол бўлур». Таъкидланаётган «дунёвий фан ва илм» бу бир давлатнинг қудратини, маданиятини, маънавиятини ривожланган мамлакатлар қаторида сақлаб туривчи омилдир. Бундай илм-фаннинг ривожига эса таълим тизимининг пухталиги, фаннинг ривожланиши учун иратиладиган шароитдадир. Шу боис Тошкентда Мунавварқори, Абдулла Авлоний, Бухорода Фитрат, Қўқонда Ашурали Зоҳирий, Самарқандда Абдуқодир Шакурий каби қатор жадидлар бу фикрга қўшилган ҳолда таълим ислоҳига киришдилар.

Албатта, маърифатпарвар жадид намояндаларининг исми шарифларини, қилган ишларини чексиз келтириш мумкин, лекин ушбу қисмда айнан бугунги кунга келиб орзулари ушалган, гоялари амалга ошган маърифатпарвар жадидлар ҳақида сўз юритмоқчимиз.

Аҳмад Дониш (1827-1897)

Аҳмад Дониш ёки Аҳмад Калла деб ном қозонган Аҳмад ибн Мир Носир Юсуф ал-Ханафи ас-Сиддиқий ал-Бухорий Бухоро амирлигида XIX асрнинг ўрталарида яшаб ижод қилган, илғор фикрлари билан ном қозонган шоир, мутафаккир, маърифатпарвардир. У 1827 йили Бухоро шаҳрида туғилган ва 1897 йили шу ерда вафот этган. Аҳмад Донишнинг отаси ўғлига яхши тарбия ва қунт билан билим берган. Унинг отаси деҳқонлар орасидан чиққан бўлиб, Сугут қишлоғидан Бухоро шаҳрига ўқишга келган ва ўқишни тамомлагач, Бухородаги мачитлардан бирида муллалик қилган.

Бошланғич билимларни Аҳмад Дониш бу ердаги мактаб ва мадрасаларда олиб, тарих, адабиёт, астрономия, геометрия, тиббиёт, хаттотлик, мусиқий санъат соҳаларини мустақил ўрганган ва ўз даврининг илғор олими ва мутафаккири даражасига кўтарилган. Аҳмад Дониш 1828-1860 йиллар¹

¹ Юнусов А. Аҳмад Дониш, Сталинобод-1960 йил, 18-бет.

давомида амир Насруллоҳ саройида бош хаттот ва рассом сифатида ишлаган, лекин баъзи бир сабабларга кўра сарой хизматидан кетган.

Алоҳида таъкидлаш керакки, Бухоронинг бу даврдаги тарихи ҳақида сўз юритган тарихчилар, энг аввало, табиий ва аниқ фанлардаги чуқур билими учун муҳандис деб аталган, улуг маърифатчи олим ва шоир Аҳмад Дониш асарларига суянишади.

Шунинг учун ҳам Бухоро амирлари унинг чуқур билимларини ҳисобга олиб, Россияга юборилаётган элчилар сафида 3 марта сафарга юборади. Аҳмад Дониш 1857, 1869 ва 1874 йилларда Петербургда бўлиб, Оврупа маданияти, илм-фан соҳасидаги ютуқлари билан яқиндан танишиш имкониятига эга бўлади. Бу сафар ундаги ҳукмрон доираларга нисбатан бўлган танқидий муносабатни янада чуқурлаштиради. Ўз таассуротлари таъсирида Бухорода мавжуд тартибларни ислоҳ қилиш лойиҳасини олға суради. Бу эса амир Музаффариддин (1860-1885) қорозилигига сабабчи бўлади ва у Аҳмад Донишни Хузратга қози, этиб жўнатади. Бу вазифада ишлаш эса унинг Бухоро ижтимоий тузилишида ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар зарурлиги ҳақидаги позициясини янада қатъийлаштиради. Аҳмад Дониш амир ўлимидан сўнггина Бухорога қайтади ва 1897 йили вафот этади.

У «Наводир ул-вақое» («Нодир воқеалар») асарида мавжуд тузумга ўз муносабатини билдиради ва Бухоро амирлигида давлат бошқаруви ислоҳотини таклиф қилади. Ушбу китоб 23 бобдан иборат бўлиб, Аҳмад Донишнинг асосий ва йирик асари ҳисобланади. Мутафаккир ўзининг бу шоҳ асарини бутун умри давомида ёзади ва ўзининг турли масалаларга муносабатини ифодалайди. Асарнинг «Мамлакатни бошқариш ва халқни маърифатли қилиш» ҳақидаги рисоласининг учинчи фаслида ҳукмдорларнинг юртни, элни идора қилиш усуллари, халқпарвар, бағрикенг, адолатли бўлишлари ҳақида гап боради. Бунда у: «**Бир мамлакатда тинчлик ва мўлчилик бўлиб, бунинг овозаси атрофга тарқалса, буни эшитган савдогарлар, ҳунармандлар ва олимлар ҳар томондан кела бошлайдилар. Бундай шаҳарга атрофдан келувчилар кўпайиб, улар ҳар хил мол олиб келадилар. Бу билан мамлакат обод бўлиб, хазина бойлиги ортади**».¹ Ушбу фикрлари билан аллома давлатда тинчлик-тотувлик бўлсагина, ривожланиш, юксалиш, фаровон ҳаёт бўлишини исботламоқчи бўлади. Бу

¹ Аҳмад Дониш, «Наводир ул-вақое» (Нодир воқеалар), И.М.Мўминов таҳрири остида, «Фан» нашриёти, Тошкент, 1964 йил 63-бет.

эса биринчи галда мавжуд тартибларнинг ярамаслиги, уларни ўзгартириш зарурлигини кўрсатади. Бу ишларни амалга оширишда ҳукмдорларнинг халққа нисбатан адолатли, бағрикенг, одил бўлишини истайди ва орзу қилади. Бу борада: «**Подшоҳ сибабсиз ҳеч кимнинг дилига озор берувчи бўлмасин. Чунки уни халқ ўз тинчлиги ва эркин яшаши учун бу улуг даражага кўтарган. Подшоҳ уларга озор берар экан, иш тескарисига айлинади**». Албатта бу ҳолда давлатда тинчлик-тотувлик бўлмайди, тинчлик бўлмаган жойда эса халқ фаровон ҳаёт кечира олмайди. Ёки «**Подшоҳлар етимларнинг оталаридир. Шундай бўлгач, подшоҳлар етимларга ўз оталаридан ҳам кўпроқ ғам-ўрлик қилишлари лозимдир; токи подшоҳ ота билан фақир отанинг фарқи бўлсин. Етимлар балоғатга етгунча подшоҳ улардан инъом қўлини узмасин. Имконият борича эҳсон эшигини очиб тутсин**»¹ деган фикрлари ҳукмдорларни, амалдорларни меҳр-оқибатли, эзгу ниятли, ҳалол-пок, меҳрибон бўлишга чорлайди. Аҳмад Дониш ҳукмдорларга: «**Агар подшоҳ ахлоқсиз ва адолатсиз бўлса, у ҳолда унинг амр ва фармонлари ҳамда ҳар хил насиҳат сўзлари халққа таъсир қилмайди. Агар қимчи солиб, аскар кучини қўлланиб қўрқитиш билан сўзини юрита олса ҳам, ҳақиқатда эса ундай подшоҳ бузуқ одамларига ўзи ёрдам қилган бўлади**»² деб мурожаат қилади ва уқтиради.

Аҳмад Дониш кишиларни ғайратли бўдишга, ўз хусусий ишларига ўралиб қолмай, қайси йўл билан бўлса ҳам ўзгалар учун, халқ учун фойда келтиришга даъват этади. «**Бўлажак ишларнинг албатта амалга ошиши ҳақида**»ги ҳикоясида: «**Хорун ар-Рашид халифа сафар йўлида кетаётганида кўчат экиб юрган кишига учраган. Ундан бу нима кўчат деб сўраганда, ёнғоқ кўчати деган. Бу қачон ҳосил беради деб сўраганда 20 йиллар ичида ҳосилга киради дегач, сен ўзинг қарилликдан алжиб қолибсан, шунча меҳнат қилиб экканинг билан фойдасини кўролмасанг, сенга ундан нима фойда деб савол берган. Шунда чол, экиб кетганларнинг мевасини биз едик, энди биз ҳам экиб кетайлик, ўзимиз еёлмасак бошқат ўзи, балки ўзгалар дарди, ҳаёти, ташвишлари билан ҳамоҳанг яшашга қақирган. Инсонлар ўртасида меҳр-оқибат, дўстлик бўлсагина тинчлик-тотувликка эришиш мумкин. Тинчлик ҳукм сурган давлат фуқаролари эса албатта фаровон ҳаёт кечиради.**

¹ Ўша асар, 65-бет.

² Ўша асар, 38-бет.

³ Ўша асар, 124-бет.

«Яна «Шернинг ҳиммати ва муруввати ҳақида»ги ҳикоясида: «... **агар бировнинг сенга ҳожати тушиб бош эгиб келса, душманинг бўлса ҳам унинг узрини қабул қилиб, ҳожатини чиқаргил; агарда бировдан яхшилик кутар экансан, унга сен ҳам яхшилик қил...**»¹, дея меҳр-мурувватли, саҳий бўлишга чақиради.

Хусусан, унинг «Рисолаи тарихий амирон манғит» («Манғит амирлари тарихи ҳақида рисола») номли машҳур асариди мамлакатнинг ёрқин тасвири берилган. Унда бошқарув тизими баёни, халқларнинг аҳволи, Россия билан уруш масалалари ёритилган. Аҳмад Дониш амир Дониёлдан то Абдулаҳадгача бўлган барча Бухоро амирларини давлат ва унинг фуқаролари фаровонлиги йўлида эмас, балки фақат ўз шахсий манфаати йўлида қайгурган нўноқ ҳукмдорлар сифатида тасвирлайди. «**Улар,- деб ёзади у - нима топишса, ўшани олиб қўйишган, бева-бечоралар шамчироғидаги оловдан тортиб, вақф омборидаги галлагача ўғирлашар, қорин ғами ва қувончу хурсандликларига хизмат қилса бўлди эди. Ҳеч ким қаршилиқ кўрсатишга журъат этолмасди. Амирлар ва ҳокимлар орасида қиморбозлик, майхўрлик ва бузуқлик авж олди, деҳқон ва ҳунармандларда эса шафқатсизлик, эзиш, солиқлар ва аминона, вакилона каби йиғим сероблигидан на туриш, на юришга ҳол қолди**». Мана шундай ҳаётдан мисоллар келтириб, у шундай ёзади: «**Агар бирор бева бозорга бир туп ип олиб келиб уни уч фулусга (маҳаллий танга) сотса, шундан икки фулусини амин олиб қўяди, агар бирор киши бир боғлам ўтинни уч дарҳамга сотса, шундан икки қисми амин улуши бўлади**».

Аҳмад Донишнинг фикрига кўра, «**давлат бир гуруҳ кишилар эҳтиёжларини қондириш учун эмас, халқ манфаатлари учун, мамлакатни обод қилиш учун хизмат қилмоғи зарур. Биз дунёни гуллаб-яшнатиш учун, денгизлар кезиб, ўрганиш учун, ер ости бойликларини топиш учун туғилганмиз**», - деб ёзган эди. Бунинг учун ҳукмдор билимдон, маърифатли, одил бўлиб, ўз фуқаролари манфаатлари учун хизмат қилмоғи шарт. У қандай масалани ҳал қилмасин, энг аввало, ўзини фуқаро ўрнида, уларни эса ўз ўрнида тасаввур қилмоғи лозим. Бу адолатни таъминлашга имкон яратади.

Аҳмад Дониш ўз ватанини қолоқликдан чиқариш йўллари тинмай излади. «**Киши ўз ватанини ҳимоя қилсагина, ўз халқи билан бирга бўлсагина, у ҳар доим бахтиёрдир**», - деб таъкидлайди.

Аҳмад Дониш Шарқ мутафаккирлари таълимотини ўрга-

¹ Ўша асар, 304-бет

ниш билан бир қаторда Ғарбда тарқалган ижтимоий-сиёсий таълимотлар билан ҳам қизиқади. Гарчи бу таълимотларни Дониш қабул қилмаган бўлса-да, унинг буларга нисбатан бўлган муносабати мутафаккирни кенг кўламдаги тадқиқотчи ва ижтимоий-сиёсий орзулари кенгроқ эканлигини кўриш имконини беради. Аҳмад Дониш XIX асрнинг иккинчи ярми шароитида Бухоро ижтимоий-фалсафий фикрлари соҳасида илғор прогрессив оқимнинг асосчиси, ажойиб маърифатпарвар олим эди. У феодал ва амирлик тузумига қарши чиқиб, Европа, рус маданиятини Бухорога ёйиш йўлида хизмат қилди; халқ оммасининг манфаатлари учун ўзига хос йўл билан курашди. У ўша вақт тарихий шароитини ўзининг илғор сиёсий, назарий, фалсафий фикр-қоидалари орқали изоҳлашга ҳаракат қилди.

Аҳмад Дониш Бухоро амирлиги усул-идорасини, руҳонийлар ва зодагонларнинг бузуқ айш-ишратларини, мазмун-маъносиз турмушини танқид қилади ва камбағалларнинг оғир ҳаёт кечириш сабабларини очиб беради. Энг муҳими шундаки, Аҳмад Дониш асарларида янгилик, олға интилиш, замонавий маданият, Европа, рус маданияти, мазлум халқ манфаатларини назар-эътиборга олиш, мамлакат ободонлиги, унинг техника юксалишини чин қалбдан исташ гоёлари етакчи ҳисобланади. Бу гоёлар «Наводир ул-вақо» асариди, айниқса, яққол кўринади ва Аҳмад Донишнинг фалсафий дунёқарашини аниқлаш жиҳатидан муҳим аҳамиятга эгадир. Ўрта аср фалсафасида кенг тарқалган таваккул назариясини танқид қилиб бундай деб ёзади: «**Агар киши таваккулга ишониб ҳаракат қилмаса, меҳнат қилмаса ва қийинчиликда, камбағаллик билан ҳаёт кечириш ёки мўлкўлликда яшаш қисматда бор экан, деб айтса, ундай киши хато қилади. Демак, у ақлли эмас**». Асарда жуда кўп ижтимоий-ахлоқий масалалар хусусида фикр юритилган.

«Фарзандларга васият, касб ва ҳунарнинг фойдалари ҳақида»ги ҳикоясида: «**Энди (ўғилларим), сизларга айтадиган менинг васиятим шулки, сизлар халқнинг ҳожатини чиқарадиган бир ҳунарнинг бошини ушланглар. Шу билан жамиятга ҳам ёрдам қилган бўласизлар. Зинҳор, мол тўплаб, дунё кўпайтиришга тиришманглар. Дунё тўплашга киришганлар ботқоқ лойига ботадилар. Қайси бир ҳунар, қайси бир касбни қилмоқчи бўлсангиз, ундан кутилган мақсад халқ учун фойда етказиш бўлсин. Илм ўқиб, ҳунар орттиришда ватандошларнинг ҳожатларини чиқаришга ният қилинглар**»¹.

¹ Ўша асар, 326-бет.

Аҳмад Дониш ушбу васиятлари билан авваламбор ҳар бир инсон, айниқса, ёшлар ҳунар эгаллашга интилиши ва шу касб-ҳунари албатта халққа, давлатга, жамиятга фойда келтириши зарурлигини насиҳат қилади, уқтиради.

Аҳмад Дониш «Ин рисолаист ислоҳ миёни шия ва сунн» («Шиялар ва суннийларни яраштириш тўғрисида насиҳат») деган қўлёзманинг ҳам муаллифидир. Бу асар унинг диний дунёқарашларига муносабатини белгилаб беришда алоҳида аҳамиятга эгадир. Ушбу асарда Ўрта Осиё тарихи, шия ва суннийларнинг ўзаро курашлари тарихи ҳамда унинг сабаблари юзасидан бой материаллар берилган. Бунда у шия ва суннийларнинг мурасага келиш масаласига алоҳида эътибор қаратган. Аҳмад Дониш асарлари исломнинг фалсафий моҳиятини янгича ўқиш, унинг дунёни тушунтириш ва инсоннинг бу дунёда тутган ўрнини тўғри тушунишнинг ёрқин намоёниши бўлди. У Қуръондаги билим, ўғитларга шунчаки риоя қилиш эмас, балки ўз замани, ўз тақдирининг эгаси бўлиш зарурлигини уқтиради.

Маҳмудхўжа Беҳбудий (1875-1919)

Маҳмудхўжа Беҳбудий 1875 йилнинг 19 январиди Самарқанд яқинидаги Бахшитепа қишлоғида туғилган. Отаси Солиҳхўжа ўғли туркистонлик, Аҳмад Яссавийнинг авлодларидан, она томонидан бобоси Ниёзхўжа урганчлик бўлиб, амир Шоҳмурод замонида Самарқандга келиб қолган. Отаси вафотидан сўнг ёш Маҳмудхўжа тоғаси қози Муҳаммад Сиддиқ тарбияси ва қарамоғида ўсади. Беҳбудий 18 ёшидан қозихонада мирзолик қила бошлайди. Ўз устида қунт билан ишлаб, қози, муфти даражасигача кўтарилади.

1899-1900 йилларда Беҳбудий ҳаж сафарига боради. Дунё кўриш изсиз кетмайди. Сафар янги мактабларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлади. Шу йилларда мактаблар учун «Рисолаи асоби савод», «Рисолаи жуғрофияи умроний», «Амалиёти ислом», «Тарихи ислом» ва ҳ.к. китоблар пайдо бўлади.

Беҳбудийнинг ташаббуси билан чиққан «Ойна» журнали маърифат ва маданият тарқатишда жуда катта хизмат қилган. «Ойна» журнали алломанинг қайноқ фаолиятини кўрсатадиган ва гоёларини илгари сурган ёрқин ёдгорлик ҳисобланади. Унда миллат ва унинг ҳақ-ҳуқуқлари, тарихига, тил-адабиёт масалаларига, дунё аҳволига доир қизиқарли мақолалар, баҳслар бериб борилган. Айниқса, тил масаласи му-

ҳаррирининг ҳамиша диққат марказида турди. Беҳбудий миллатнинг тараққийси учун бир неча тил билишни шарт ҳисобларди. Журналнинг 1913 йил 13 августдаги биринчи нишона сонидаяқ «Икки эмас, тўрт тил лозим» деган мақола билан чиққан эди. Бунга мисол тариқасида, «Ойна» журналининг тўрт тилда номланиши («Ойна», «Кўзгу», «Миръот», «Зеркало») чет тилларни билиш ва эгаллаш зарурлигидан далолат беради.

Маҳмудхўжа Беҳбудий Туркистон парламентида фақат рус тилидагина гапириш катта хато бўлур эди, деб ҳисобларди, туркий ва рус тиллари тенг ҳуқуққа эга бўлиши керак ва бу нарса эртами-кечми амалга ошади деб ишонарди. Дарҳақиқат, тилларни ҳурмат қилиш бу - миллатларни ҳурмат қилиш, уларни тушуниш ва биргаликда баҳамжиҳат яшаш дегани. Миллатлараро тотувлик ҳукм сурган давлатда эса албатта тинчлик-тотувлик, ўсиш, ривожланиш бўлади.

Дарҳақиқат, Беҳбудий тинчлик, муроса тарафдори бўлгани сабабли мустамлакачиликка қарши қонсиз кураш олиб бориш зарурлигини англаб, ҳар қандай инқилобга қарши эди. У доимо диққат билан Дума ишини кузатар, парламент кураши орқали кўп нарсага эришса бўлади, деб ҳисобларди. Ҳатто, Россия таркибида туриб ҳам Туркистон ўз мустақиллигига эришиши мумкин, деб ўйларди.

Беҳбудий фикрича, демократик Россия доирасида Туркистоннинг мухторият мақоми остида яшаши учун асосий шарт - бу ички можаро ва зиддиятларга барҳам бериш эди. «Баёни ҳақиқат» мақоласида:

«Биз истаймизки, бутун Русия мусулмонлари мухторият (федерация) усули юзасидан тириклик қилсунлар. Русия мусулмонларининг ҳар бир шўъбаси муҳити жугрофия ва мамлакатларини ҳудуд табияси (чегараси) бўйича айрим бўлақларга бўлиниб, ўз тарафларидан ўз ҳуррият ва одатларига мувофиқ ... идора қилиниб ва бутун Русия мусулмонлари учун Русия пойтахтида бир «Мусулмон марказий идора» вужудга келтирилиб, сиёсий ва иқтисодий ва мамлакат ишларига руслар ила қўлма-қўл ушлаб, дунё ва тараққий майдонига ҳаракат ва бирга жавлон этилсун... Мухториятли маишатни вужудга келтирмоқ учун... ал-хусус, биз - Туркистон мусулмонларига лозимки, аввало, қадим ва жадид низо лафзисини қўйиб, ўзаро иттифоқ истасак. Туркистон мусулмонлари бундаги русий, яҳудий ва бошқалар қўшилган ҳолда ўз бошларига русиянинг бир парчаси ҳисоблана турган Туркистон ҳукуминини (ҳукуматинини) таъсис этсак, ўзимиз мажлис машваратимиз (парламентимиз) бўлсин, десак, Туркистон

тон мусулмонлари шариат ва одатларига, ўз зақун ва динларига мувофиқ тириклик қилсинлар. Туркистон яҳудий, насроний ва мусулмонлари учун ҳаммаларининг манфаатларини эътиборга олатургон қонунлар тузулсин. Агарда биз Туркистон мусулмонлари хоҳласакки, дин ва миллатимизни... иттифоқ этиб, бугундан ислоҳотга, иттифоққа қадам қўйсалар... зиёли ва тараққийпарваримиз, бой ва уламомиз бирлашиб, дин ва миллат, ватан ривожини учун хизмат этсак... Ўзимиздан бора-бора тадрижий суратда аскарларимиз бўлинсин. Ул миллий аскарларимизнинг вазифасини, қиёфат ва шаклини, либос ва тарзини маишатини ўзимиз тайин қилурмиз. Мана, бизнинг олдимизда энг катта ишлар турибдур... Ҳозирги аҳволига қараганда яна биз мусулмонлар русларнинг фуқароси ва раияси бўлган ўлкадек, алардан даст ва ривожига қолурмиз. Колония қондаси ила бизни идора этарларки, бунга ўз ихтилофимиз сабаб бўлур»,¹ дейди. Кўриниб турибдики, Беҳбудий қон тўкилишига қарши бўлиб, мустақилликка тинч йўл билан эришиш тарафдори бўлган. Унинг фикрича, мустақилликка эришиш йўлидаги энг муҳим навбатдаги қадамлардан бири бу ёшлар ва кекса авлод вакиллариининг бирлашуви эди. Ёш авлод ўзидаги шошқалоқлик иллатидан қутулиб, масалаларни ҳал қилишда илмий асосларга суяниб иш кўриши ва мустақкам ирода намоён этиши керак дейди. Бу эса ўз навбатида ёшларни чуқур билим эгаллашга, бирлашишга, маънан етук, комил инсонлар бўлиб етишишга чорлаган.

Шунинг учун Беҳбудийнинг диққат марказида турган масалалардан бири маориф тизимини ислоҳ қилишдан иборат эди. Миллий манфаатларни ҳимоя қила биладиган, иқтисодий ва сиёсий қарамлик ва қолоқликдан чиқиш муаммоларини еча оладиган замонавий билимга эга, саводли кадрлар бўлиши зарурлигини яхши англаган. «**Биз динимиз ва мамлакатимизни ҳимоя қилишда ишончли ва мустақкам воситага эга бўлмоғимиз шарт. Бу восита маорифдир**», - дейди Беҳбудий. Унинг бу фикрлари ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Жадиждлар ўз мақолаларида ва асарларида маориф, ижтимоий ҳаёт ва турмуш тарзининг айрим томонларини ислоҳ қилиш зарурлигини уқтириш билан бирга, ёшлар диққатини мусулмонларнинг ўтмиш маданиятига, маънавий поклик

¹ Алимова Д.А., «Маҳмудхужа Беҳбудий ва унинг тарихий тафаккури», «Академия», Тошкент, 1999 йил, 24-бет.

мисалаларига жалб қилдилар ва ўтмишни мавжуд аҳволга таққослаб кўрсатишга интилдилар.

Жадидлар энг маъқул ва мақбул жамият деб демократик жамият барпо қилишни кўзда тутгандиларки, бундай жамиятда демократик ҳуқуқ ва эркинликлар конституция йўли билан ҳимоя этилиши зарур эди. Уларнинг беқиёс хизматларидан яна бири бу барча Туркистон халқлари ва миллатларининг қонун олдидаги тенглиги ҳақидаги гоянинг илгари сурилиши бўлиб, бунга кўра Туркистон фуқаролари жамият ҳаётининг барча иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий ва маданий жабҳаларда тенг ҳуқуққа эга бўлишлари лозим эди.

Маҳмудхўжа Бехбудий 1919 йил Қарши беги Тоғайбекнинг буйруғи билан зиндон яқинидаги «подшолик чорбоғи»да ўлдирилган. Бугун Бехбудий кабилар муқаддас тутган юрт озод ва мустақил бўлди. Улар жон фидо этган истиқлол авлодларига насиб этди. Миллат ва Ватан мустақиллиги йўлида фидо бўлганлар эса шу Миллат ва Ватан умри каби боқийдирлар.

Абдулла Авлоний (1878-1934)

Абдулла Авлоний 1878 йилнинг 12 июлида Тошкентда туғилган. Отаси Миравлон ака майда ҳунармандчилик - тўқувчилик билан шуғулланган. Абдулла 7 ёшида Ўқчидаги эски мактабда Акрамхон домлада савод чиқарди. 1890 йил шу маҳалладаги мадрасага ўтди. Шу йилларда Навоий, Фузулий газалларини ўрганди ва меҳр қўйди.

Форс, рус, озарбайжон, араб тилларини мукамал ўрганиб, шарқ ва ғарб маданияти классиклари билан яхшигина таниш бўлган. 1930 йилда САГУ педагогика факултетининг тил билими кафедраси бўйича профессор бўлиб тасдиқлангани бежиз эмас. Оренбург, Қозон, Тифлида чиқиб турган газета-журналларни доимо кузатиб борган. Қисқа муддат ичида у маърифатпарвар сифатида танилди ва ўлкадаги ижтимоий-маданий ҳаракатчиликнинг фаол намояндаларидан бирига айланди.

Авлоний 1927 йилда «Меҳнат қаҳрамони» унвони билан тақдирланди. 1930 йилда унга «Ўзбекистон халқ маорифи зарбдори» фахрий унвони берилди.

1900 йилда Авлоний тошкентлик савдогар бир хонадоннинг Саломатхон деган қизига уйланди. Улар уч қиз ва уч ўғил фарзанд кўрдилар.

Абдулла Авлоний 1934 йил 25 августда вафот этди.

У ўз замонасининг куюнчак одами, ҳақиқий Ватан фарзанди эди. Авлоний бутун умри давомида халқ дарди билан яшади. Ўз халқи гамига ҳамдард бўлибгина қолмади, унинг истиқболи учун қайғурди, унга озодлик ва бахт қидирди, уни муқаддас гоёлар учун курашга даъват қилди. Мактаблар очиб, кенг халқни маърифатли қилишга, ёшларни даврнинг илғор гоёлари руҳида тарбиялашга уринди. Жадидчилик ҳаракатининг майдонга келишига ва тараққий этишига хизмат қилди.

Бунга мисол, Авлоний 1909 йилда «Жамияти хайрия» очди ва маҳаллий халқ болалари ўқиб, чет элларда билим олиши учун пул йиғиб мактабларга тарқатди. Бундан ташқари ёрдамга муҳтожларнинг моддий аҳволини яхшилаш, етимлар, кексалар, ногиронлар учун касалхона, амбулатория, чойхона, ошхона, ётоқжойлар очишди. 1919 йилга келиб жадид-маърифатпарварларнинг ташаббуси билан «Турон» жамияти майдонга келди. Унинг асосий мақсади қўйидагича белгиланди:

- аҳоли ўртасида саҳна ишларига, эзгуликка муҳаббат уйғотиш, жиддий муносабат ўстириш;
- халқ учун спектакллар қўйиб бериш ва улар орқали халққа соғлом хордиқ бағишлаш;
- маънавий ва моддий аҳволини яхшилашга муҳтож бўлган кишиларга ёрдам бериш.

Кўриниб турибдики, Авлоний одамларнинг маърифатли, эзгу гоёлар билан суғорилган, маданиятли, бағрикенг инсон бўлишларини орзу қилган. Унинг «Арслон ва айиқ» ҳикояси бунга ибратли мисол бўла олади. Ҳикояда арслон билан айиқ дўстлашади. Дўстлар овга чиқиб, кийикни қўлга туширадилар. Лекин уни тақсимлашда келишолмай қоладилар. Арслон катталигини пеш қилади ва ўлжанинг кўпрогини талаб этади. Айиқ эса кичиклигига қарамай кўп меҳнат қилганини айтади. Бахслашув урушга айланади. Иккала томон ҳам холдан тояди. Бундан бўрилар хабар топиб ўлжани паққос туширадилар. Иккала дўстга эса суяклар қолади, холос. Ҳикоядан келиб чиқадиган хулоса шуки, агар одамларни бирдамлик, ҳамжихатлик, дўстлик, ўзаро ҳурмат каби олийжаноб хислатлар бирлаштириб турмас экан, улар ўртасида иттифоқсизлик ҳукм сураётган экан, у ҳалокатли оқибатларга олиб келиши муқаррардир. Бу эса бугунги кунга қадар энг муҳим муаммолардан бири бўлиб келмоқда.

Авлоний адолатни, ҳар бир миллатнинг озод ва бахтли бўлиш ҳуқуқини дунёнинг асоси деб билади, бировга «*жабр қилувчининг ёқаси ҳеч қачон жазо қўлидан қутула олмас*»-

лигини айтади. Зулмни қоралар экан, «*Мазлумнинг оҳидан ўткур насра йўқ*»:

*Ҳазар қил оҳидан, афғонидан у мазлумни
Бир оҳ бирла солур бошинга бутун аросат,*

дея эрк ва озодликни ҳар нарсадан баланд қўяди.

Алоҳида таъкидлаш керакки, нодонлик ва жаҳолатга қарши кураш, уни сўнгсиз қаҳру ғазаб билан инкор этиш, жами фожиа ва бахтсизликлар сабабкори сифатида талқин қилиш жадидлар фаолиятининг асосий хусусиятларидан бирини ташкил қилади.

Авлонийнинг 1912 йилда босилиб чиққан «Дунё фожеасиндан» деб номланган шеъри бунга мисол бўла олади. Ундан бир парча:

*Ҳайвон каби ҳар ерда инсон қилинур курчон,
Фиръавна бу кунларда тақлид этикур инсон,
Бу кори фанолардин ҳатто ўртанур шайтон,
Бу жабру ситамларнинг маъноси надур, билмам.*

*Диққат-ла боқур бўлсанг, ақлингни босур ҳайрат,
Ҳақ пастда қолуб, ноҳақ пул бирла топур қувват,
Бўлгуси забун ҳолинг, йўқ санда агар сарват,
Халқнинг бу қизиқдиргон дунёси надур, билмам.¹*

Ушбу сатрларда шоир инсоният оламида инсонча ҳаёт йўқлигини, беҳуда тўкилаётган қонлар, одамларнинг ҳайвонча қадри йўқлигини куйлайди. Авлоний ҳокимлар ва тобелар – «кучлилар» ва «кучсизлар» ўртасидаги муносабатларга эътибор беради. Бу муносабатларда инсон номига муносиб белги топа олмайди. Аксинча, улар йиртқич ҳайвонларнинг зўри ожизини маҳв этиш асосига қурилган турмуш тарзини эсга туширади. Лекин йиртқич ҳайвон билан «инсон-дарранда» орасида фарқ бор. Бу фарқ шундаки, «инсон-дарранда» сўзлайдиган, фикрлайдиган йиртқичдир. У инсоф ва виждондан лоф уради. Дўстлик, биродарлик ҳақида соатлаб ваъз ўқий олади. Эгнидан тақво либоси тушмайди. Бу биргина Туркистонга хос ҳол эмас. У ҳамма ерда мавжуд. Шоир бундай ҳолни рақиб миллат ичида эмас, миллатлар орасида ҳам кўради. Масалан,

¹ Абдулла Авлоний (Истиқлол қаҳрамонлари), танланган асарлар, 1-жилд, (шеърлар, ибратлар), Тошкент, «Маънавият», 1998 йил, 98-бет.

мамлакатлар ўртасида бўлиб турадиган урушлар шунинг бир кўриниши, деб ҳисоблайди. Бироқ «*Бу кунда маданий миллатлар урушларини тижорат ва саноатга айлантурдилар ва бу сояда бир-бирларига ғалаба ва рақобат қила бошладилар. Сеҳргарлик ва жодугарлик ила эмас, тижорат ва саноатгарлик ила чолишкон Европа, Африко ва Осиёни ўзига асир ва мусаххар қилмоқдадур*».¹ Бу билан аввало шоир миллатларнинг ҳаёт-мамот масаласи ҳал бўлаётганини таъкидлаб, уларни огоҳлантирмоқчи бўлади ва замонлар оша халқнинг озод, обод яшашига ишонади. «Истиқболдан орзуларим» шеърида:

*Гарчи ман маъюсу пурғам миллатим аҳволидан,
Қатъ уммид айламам таъмини истиқболидан,
Илма рағбат истарам миллатни ёшу чолидан,
Илму дониш яхши зийнат қиз-хотунга молидан,
Илм олуб, шояд қутулса гафлатинг чанголидан.*²

дея, эрк ва озодликни ҳар нарсадан баланд тутади ва унга олиб борадиган бирдан-бир йўл илм-маърифатни билиш, унинг атрофида бир тану жон бўлиб бирлашиш керак, деб уқтиради. Авлоний одамлар ўртасида меҳр-муҳаббат, дўстлик қарор топишига, адолат ва ҳақиқат тантана қилишига, ёруғ кунлар келишига астойдил ишонади. Бунинг учун эса халқ ўз ҳақ-ҳуқуқларини англаган бўлиши, нима учун курашаётганини аниқ билиши ва ўз йўлининг тўғрилигига ишонч ҳосил қилиши лозим, деб ҳисоблайди. Унинг 1912 йили ёзилган «Ўз миллатимдан рижойи ожизонам» шеърида халқни уйғотишга қаратилган қуйидаги сатрлар битилган:

*Ётурсан тобакай гафлат
Қучоғинда, уён, миллат,
Жаҳолат жомасин устингдан
Ирғит, тур, замон, миллат,
Кетуб ҳамроҳлар, сен йўлда
Қолмоқдан утон, миллат,
Тур, ўтмай вақт, ноз уйқусидан
Кубдир зиён, миллат,
Кўзинг оч, ётма, гафлатдан усон,
Миллат, усон, миллат.*

¹ Ўша асар, 56-бет.

² Ўша асар, 140-бет.

*Топар сан бирла авлодинг,
Омон миллат, омон миллат.¹*

Абдулла Авлоний ўттиз йилдан ортиқроқ ижод қилди. Ўтган давр ичида, ўзи таъкидлаганидек, «ўнлаб шеър ва мактаб китоблари, тўрт театр китоби» қолдирди. Унинг педагогик фаолияти, таълим-тарбия ҳақидаги фикрлари XX асрнинг бошларидаги янги босқичга кўтарилган маърифатчиликнинг хусусиятларини белгилашда муҳим манбалардан ҳисобланади.

Фитрат (1884-1938)

Абдурауф Фитрат 1884 йил Бухорода туғилган. Фитрат-Абдурауфнинг тахаллуси бўлиб, «туғма истеъдод» маъносини беради. Отаси Абдураҳимбой савдо билан шуғуллангани боис чет элларга чиқар, дунё аҳволидан бохабар, ўқимишли одам эди. Фитрат оиласининг тўнғич фарзанди эди. У бошланғич тарбияни диний мактабда олди. 1909-1913 йилларда Туркияда таҳсил олди. Туркиядаги ҳаёти Фитратнинг дунёқараши, сиёсий онги ва адабий дидини ўзгартириб, уни ҳар томонлама ўсиши, шаклланишида катта туртки бўлди. Туркистон халқи ҳаётига Туркиядаги ўзгаришлар ва илгор мамлакатлар нуқтаи назаридан қарай бошлади, диний хурофотларни кескин танқид қилишга, ҳатто динни, мактаб-маорифни ва Туркиядаги идора усулини ислоҳ этиш ғояси билан нафас олди. Фитрат 1938 йил 5 октябрда А.Қодирий, Чўлпонлар билан бирга вахшийларча отиб ўлдирилди.

Фитрат *«Ва саххаралакумма фисасамавати вал-арз - барча ер ва осмондаги нарсаларга сизларни ҳукм этувчи деб буюрдик»*, - деган оятга асосланиб, агар тоғ, темир, замин инсон бармоғи билан ўзгарар экан, нега у ўз тақдирини ўзгартиролмайди ва ҳукмдордан хайр-эҳсон кутиб яшаши керак, деган савол қўяди. У муқаддас китоб оятларини тақдирга мутелик эмас, ўз тақдирини ўзи яратишга чақириш сифатида талқин этади. Жумладан, *«инсон ҳар нарса топмасин, ўзининг интилишидан топади, интилмас экансиз, ҳеч нарсага эриша олмайсиз»*, - дейди муаллиф.

¹ «Гулистон» журнали, № 5, 1994 йил, 55-бет.

Фитрат тараққиётдан орқада қолмаслик кераклигини, акс ҳолда бунинг оқибатлари келгуси авлодлар олдидаги масъулият ҳиссининг йўқолишига олиб келиши ҳақида шундай ёзади: **«агар сиз, бухороликлар бу худо берган неъматдан фойдаланмасангиз, албатта, хайял ўтмай бегоналар бу бойликларга эга бўлиб, уларнинг ҳар бирларининг устидан фабрика ва машиналар ўрнатадилар. Дунё-дунё пул ишлаб оладилар. Минглаб хизматчилар бу ишга сафарбар қилинади. У вақтда сизларнинг фарзандларингиз чорасиз қолиб, уларнинг хизматларига бўйин эгишлари муқаррар»**. Фитрат бу билан иқтисодий қолақлик сиёсий тобеликка олиб келишни кўзда тутган. Вақт ўтиши билан озодлик ғоялари юзага қалқиб чиқа бошлаганини Фитратнинг «Темур сағанаси» пьесаси қаҳрамони номидан изҳор этилган қуйидаги сўзлар далолат беради: **«Хоқоним, эзилиб таланган, таланиб йиқилган, йиқилиб яраланган турк элининг бир боласи сендан кўмак истарга келди. Боғлари бузилган, гуллари сўлган, булбуллари учирилган Туроннинг қоровули сенга арз этарга келди. Бағрим ёниқ, юзим қора, кўнглим синиқ, бўйим букук, сенинг зиёратингга келдим, султоним! Эзилган бошим, қисилган виждоним, куйган қоним, ўртаган жоним учун бу сағанангдан даво излаб келдим, хоқоним! Юз йиллардан бери жафо кўриб, ғам чекиб келган туркнинг қонли кўз ёшларини этакларингга тўкарга келдим. Қоронгулар ичра қолган ўзбек кўзлари учун тупроғингдан сурма олгани келдим. Туркнинг номуси, эътибори, иймони, виждони золимларининг оёқлари остида қолди. Туркнинг юрти, улови, учоғи, турони ёт қўлларга тушди. Туркнинг келгуси, онги, ўйлови, зийраклиги жаҳолат ўлкасига кетди. Сенинг қиличинг билан дунё эгаси бўлган турк тиичгина бир ётоқ тополмай қолди»**.¹

Мазкур мисраларда Амир Темур хўрланган ва таланган авлодлари учун руҳий куч-қудрат сифатида таърифланган. Бу эса жаҳидларнинг озодлик ғоясини акс эттирувчи омиллардан биридир.

Жаҳид-маърифатпарварлар нафақат Ватанга ва миллий қадриятларга муносабати билан, айни пайтда, умуминсоний тараққиёт ютуқларини тушунишда ҳам тарихий намуна бўлишлари мумкин. Улар ҳеч қачон миллий доирада чекланиб қолмаганлар ва уларнинг Ғарб цивилизацияси томон интилишларини тушуниш мумкин. Ўша пайтда Ғарб технологияси ва ишлаб чиқариш даражаси жиҳатидан Шарққа

¹ Зиёев Ҳамид «Тарихнинг очилмаган саҳифалари», Тошкент, «Меҳнат», 2003 йил, 131-бет.

нисбатан анча илгарилаб кетган эди. Шунинг учун жадидлар ёшларни билим олишлари учун Германия, Франция, Туркия ва бошқа мамлакатларга ўқишга юборишни талаб қилдилар. Бундай ўта муҳим ғоялар М.Беҳбудийнинг «Эҳтиёжи миллат», Ҳамзанинг «Муаллиф афандиларга улуғ рижомиз» ва Чўлпоннинг «Дўхтир Муҳаммадиёр» мақолаларида баён қилинди.

Бунда улар ўзларининг келажақдаги давлат тузумини барча миллатларнинг бирлиги асосида тасаввур этадилар. Бу ҳақда Беҳбудий шундай деган: *«Биз жорий этган қонунлар яҳудийларнинг ҳам, насронийларнинг ҳам, мусулмонларнинг ҳам ва умуман барчанинг манфаатларини ҳимоя қилиши керак. Агар биз, Туркистон мусулмонлари, биргаликда ислоҳотлар ўтказишни истасак, бизнинг зиёлилар, маърифатпарварлар, бойлар, руҳонийлар ва олимлар миллат ва Ватан фаровонлигига хизмат қилишлари керак. Агар бизни мустамлакачилик қонунлари билан бошқараётган эканлар, бунинг сабабчиси, аввало, ўзимизнинг ноиттифоқлигимиздир».*

Ушбу фикрларни Чўлпоннинг 1922 йилда чоп этилган «Гўзал Туркистон» шеърисида баён этилган ғоялар мустақамлайди:

*Гўзал Туркистон, сенга не бўлди?
Саҳар вақтида гулларинг сўлди.
Чаманлар барбод, қушлар ҳам фарёд,
Ҳаммаси махзун, бўлмасми дил шод?
Билмам, на учун қушлар учмас богчаларингда?
Бирлигимизнинг тебранмас тоғи,
Умидимизнинг сўнмас чироғи.
Бирлаш, эй халқим, келгандир чоғи,
Безансин энди Туркистон боғи.
Қўзғол, халқим, етар шунча жабру жафолар.
Ол байрогингни, қалбинг уйғонсин,
Қуллик, асорат - барчаси ёнсин.
Қур янги давлат, ёвлар ўртансин,
Усиб Туркистон, қаддин кўтарсин!
Яйрат, яшнат ўз Ватанинг гул богларингда.¹*

Хулоса қилиб айтганда, жадидлар ҳаракати мустамлакачиликка ва миллий зулмга асосланган сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг маҳсули сифатида Туркистон мустақиллигини

¹ Чўлпон, Асарлар, уч жилдлик, 1-жилд (шеърлар, драмалар, таржима), О.Шарафиддинов таҳрири остида, Тошкент, 1994 йил, Ғ.Ғуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 146-бет

тиклашга қаратилган эди. Улар Россиядаги сиёсий жараёнларни диққат билан кузатиб бордилар. Лекин миллий менталитетнинг ўзига хос хусусияти бўлган ўзбек халқининг тинчликсеварликка, босиқликка мойиллигидан келиб чиқиб, уларни тинчлик йўли билан, жамоатчиликнинг ва бошқа деғал воситалар билан ҳокимият тепасида ўтирганлардан ўз мақсадларини амалга ошириш йўлида ён беришга эришишга интидилар.

Ўзбек халқи маърифатпарварлар, жадидлар орзу қилган, курашган, интилган илм-маърифатли, озодлик ва ободлик, тинчлик ва миллатлараро тотувлик ҳукм сурган жамиятга йиллар, бир неча ўн йилликлар оша эришдилар. Бугунги кунга келиб Ўзбекистонда 130 дан ортиқ миллат ва элатлар бир жону бир тан бўлиб яшаб келмоқда. Республикада 17 диний конфессия рўйхатга олинган ва расман фаолият кўрсатмоқда, 170 дан ортиқ диний ташкилотлар ишлаб турибди. Айниқса, Ватанимиз озодлиги йўлида шаҳид кетган Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир ва бошқа халқ жигарбандларининг номи, иззат-икромиди, ҳурмати ўз жойига қўйилди. Исом Каримов ташаббуси билан Тошкентда мустамлакачилик даври қурбонлари хотирасини абадийлаштириш мақсадида «Шаҳидлар хотираси» ёдгорлик мажмуи барпо этилди.

Алоҳида эътибор бериш керакки, жадидларнинг гоёлари умумбашарий қадриятлар бўлиб, турли хил халқлар бирга-ликда истиқомат қиладиган минтақа ва давлатлар миллий тараққиётини белгилайди, шу жойдаги тинчлик ва барқарорликнинг кафолати бўлиб хизмат қилади. Қаерда миллатлараро тотувлик, озодлик, эркинлик, диний бағрикенглик, ўзаро ҳурмат, дўстлик гоёларининг аҳамияти англаб етилмаса, жамият ҳаётида турли зиддиятлар, муаммолар вужудга келади - улар эса тинчлик ва барқарорликка хавф солади. Бугунги кунда жаҳоннинг айрим минтақаларида содир бўлаётган миллий низолар шундан далолат беради. Президентимиз И.А.Каримов: «Бизнинг бугун эришган энг катта ютугимиз, энг катта бойлигимиз - халқимизнинг ақл-заковати, унинг танлаган йўлимизга ишончи, мамлакатимизда ҳукм сураётган халқлараро дўстлик, фуқаролар тотувлиги, юртимиз тинчлиги ва осойишталигидир»,¹ - деб таъкидлаши бежиз эмас.

¹ Каримов И.А. «Биздан Озод ва Обод Ватан қолсин», 2-том, Тошкент, «Ўзбекстон», 1996, 296-бет.

ИЗОҲЛАР УЧУН

ЖАҲОН ИҚТИСОДИЁТИ ВА ДИПЛОМАТИЯ
УНИВЕРСИТЕТИ

БУЮК АЛЛОМАЛАР ИЖОДИДА
АҲИЛЛИК ВА
БАҒРИКЕНГЛИК ҒОЯЛАРИ

Муҳаррир: *Файзиев Ф.*

Оригинал макет: *Агзамходжаева Д.*

Нашрга тайёрланган материалларнинг сифати, келтирилган фактлар, атоқли отлар ва бошқа маълумотларнинг аниқлиги, шунингдек, очиқ нашр этиш ман қилинган маълумотларни оммавийлаштиргани учун муаллифлар жавобгардир.

ЖИДУ рухсатисиз қайта чоп этиш ман қилинади.

Формат 84x108 1/32; Ҳажми 4,6 б.т.
Нусха сони 500. Келишилган нарҳда.

“ПАТЕНТ ПРЕСС” босмахонасида чоп этилди.
Тошкент ш., Тўй тепа кўчаси, 2а.

